

İbn Ebî Hâtîm'in (öl. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde Ricâle Dair Yazışmalar

Mehmet Angay

Arş. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Bursa/Türkiye

mehmetangay@uludag.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0001-6212-5413>

Öz: İbn Ebî Hâtîm'in (öl. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eseri, hicrî ilk üç asırdaki ricâl çalışmalarına ışık tutması açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Özellikle kitabına yazdığı giriş mahiyetindeki *Ta'kdime* bölümü, cerh-ta'dîl faaliyetlerini hoca-talebe ilişkileri bağlamında takip etmek isteyen araştırmacılar için yol gösterici bir niteliğe sahiptir. İbn Ebî Hâtîm *Ta'kdime*'de, Mâlik b. Enes'ten başlayarak babası Ebû Hâtîm'e kadar on sekiz muhaddis zikretmiş ve bunların münekkit olduğuna işaret eden rivayetlere yer vermiştir. Münekkit olarak belirlediği kişilerin ricâle dair kanaatlerini bir araya getirmek için büyük çaba göstermiş ve başta bu münekkitlerin talebeleri olmak üzere, pek çok kimse ile irtibata geçmiştir. Bu isimlerden bazılarının meclislerinde bulunmuş ve kitaplarını kıraat veya semâ yoluyla almış, bazılarıyla da yazışmak (mükâtebe) suretiyle irtibata geçmiştir. Yazışmak suretiyle elde ettiği metinler hem kitabının oluşumunda yardımcı kaynak olma görevini üstlenmiş hem de birçok münekkidin değerlendirmelerine ulaşmasını sağlamıştır. Bu çalışmada, ilk olarak İbn Ebî Hâtîm'in mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği muhaddisler ile bunların kendisine gönderdiği yazılı belgelerin içeriği tespit edilmeye çalışılacaktır. Daha sonra da seçilen örnek tercemelerden hareketle bu yolla elde ettiği metinlerin *el-Cerh ve't-ta'dîl*'e katkısı sayısal olarak ortaya koyulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ricâl, İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Mükâtebe.

Geliş Tarihi/Received Date: 27.03.2021

Kabul Tarihi/Accepted Date: 25.05.2021

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf/Citation: Angay, Mehmet. "İbn Ebî Hâtîm'in (öl. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde Ricâle Dair Yazışmalar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Haziran 2021), 223-253.

<https://doi.org/10.51447/uluifd.928872>

Correspondences Regarding Rijāl in Ibn Abī Ḥātim's (d. 327/938) *al-Jarḥ wa-l-ta'dīl*

Abstract: The work of Ibn Abī Ḥātim named *al-Jarḥ wa-l-ta'dīl* is a very important source in terms of shedding light on the studies of rijāl in the first three centuries of Hijri. Especially the *Taqdima* section, which he wrote as an introduction to his book is a guide for researchers who want to follow jarḥ-ta'dīl activities in the context of teacher-student relations. In *Taqdima* he mentioned eighteen traditionalists starting from Mālik b. Anas and up to his father Abū Ḥātim and included narratives indicating that they were critics. He made great efforts to gather the opinions of the people he determined as critics and contacted many people, especially the students of these critics. He attended in the teaching sessions (majālis) of some students of these critics and received their books through qirā'a or samā', and contacted with some by correspondence. The texts he obtained through the correspondence both served as an auxiliary source in the formation of his book and enabled him to reach the evaluations of many critics. In this study, firstly, it will be tried to be determined the ḥadīth scholars that Ibn Abī Ḥātim contacted through the correspondence and the contents of written documents sent by them. Later, with reference to the sample chosen biographies, the contribution of the texts obtained in this way to *al-Jarḥ wa-l-ta'dīl* will be presented numerically.

Keywords: Ḥadīth, Rijāl, Ibn Abī Ḥātim, *Al-Jarḥ wa-l-ta'dīl*, Correspondence.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Giriş

Ricâl literatürü alanında telif edilen eserler arasındaki ilişkiyi tespit etmek, bu literatürün veya bu literatür içerisindeki herhangi bir türün gelişim sürecini takip edebilmenin en güvenilir yollarından birisidir.¹ Zira aynı konu etrafında yazılan eserlerin birbirlerinden bağımsız olarak kaleme alınmadıkları ve belli açılardan önceki çalışmalardan etkilendikleri rahatlıkla söylenebilir.² Erken dönem ricâl metinlerinde bu etkileşimin ve ilişkinin izini sürebilmenin başlıca metotlarından biri de isnâdlar üzerine yoğunlaşmaktır. Nitekim bu metinlerin kendilerinden önce yazılan eserlere atıfları, *genellikle* ilgili eserlere ulaşan isnâdlarını sevk etme şeklindedir.³ Bu

¹ Araştırmacı Yetiştirme Projesi (AYP) kapsamında sağladıkları katkıdan dolayı İSAM yönetimine, bu makaleyi okuyup katkı sunan Hüseyin Kahraman, Halit Özkan, Mutlu Gül ve Mustafa Tatlı'ya teşekkürlerimi sunarım. Her hâlükârda makaledeki değerlendirmelerin ve hataların sorumluluğu yazara aittir.

² Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler-Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 17-18.

³ "... bilgiyi işittiği hocasını, hocasının hocasını ve ilk kaynağa ulaşıncaya dek râvî silsilesini zikretmek suretiyle kitabına alır. Raviler zincirinin özenle kaydedilmesi (isnad), kitabın kesintisiz olarak devam eden şifahi bir geleneği temsil ettiğini gösterir"; Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 37.

durumun en net görüldüğü metinler özellikle dördüncü ve beşinci asırda telif edilmişlerdir.⁴ Bilgiyi senetli bir şekilde kaynağına isnâd etme anlayışının hâkim olduğu bu dönemde, eser sahibi bir müelliften alıntı yapmanın en temel yolu kendisine ulaşan isnâdı zikretmektir. Hicrî 327 yılında vefat eden İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i de bu genel durumun bir istisnası değildir. İlk üç asırdaki ricâl birikimini eserinde verimli bir şekilde kullanan İbn Ebî Hâtîm'in kendisinden önce telif edilen metinlere atıfları isnâdli bir şekildedir. Dolayısıyla bu eserin literatürle ilişkisini tespit edebilmek de ancak isnâdların merkeze alındığı detaylı bir araştırmayla mümkündür. Ancak *el-Cerh*'te yer alan tüm isnâdları incelemek hem çalışmanın hacmini hem de birazdan işaret edileceği üzere hareket noktasını aşmaktadır. Bu makalede, İbn Ebî Hâtîm'in mükâtebe kaydıyla sevk ettiği isnâdlar merkeze alınacaktır. Yani yazışmak suretiyle irtibata geçtiği isimler ile kendisine gönderilen metinler incelenecektir. Odak noktası olarak belirlenen bu yazışmalardan hareketle iki hususa katkı sunmak amaçlanmıştır. Birincisi, ricâlî'l-hadîs alanında telif edilen erken tarihli bazı metinlerin birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya koymaktır. İkincisi ise usûl kitaplarında hadis öğrenim ve öğretim metotları arasında zikredilen mükâtebe metodunun ricâl çalışmalarındaki kullanımına dair bir çerçeve oluşturmaktır.

İbn Ebî Hâtîm'in yazışmalarını veya yazışmak suretiyle irtibata geçtiği kimseleri tespit edebilmenin en güvenilir yolu, *el-Cerh*'teki râvi biyografilerine ve isnâdlara başvurmaktır. Böylece ilk olarak, biyografilerden hareketle mükâtebe yoluyla iletişime geçtiği kimseler tespit edilecek, daha sonra da isnâdlar üzerinden kendisine gönderilen metinlere ne sıklıkla atıfta bulunduğu görülmüş olacaktır. Yazışmak suretiyle irtibata geçtiği halde kendilerine herhangi bir terceme tahsis etmediği muhaddisler de isnâdlar üzerinden yapılan taramalarla ortaya çıkarılacaktır. Aynı zamanda râvi tercemelerinde “bize/bana/Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a'ya yazdı” şeklinde müphem bırakılan ifadelerin hangi metinlere işaret ettiği ve mükâtebe yoluyla elde ettiği metinlerin *el-Cerh*'e katkısının ne düzeyde olduğu tespit edilmiş olacaktır. Râvi tercemeleri taranırken öncelikle mükâtebeyeye işaret eden⁵ “*ketebe ilâ Ebî ve ilâ Ebî Zür'a, ketebe ileyye, ketebe ileynâ*” şeklindeki kayıtlar dikkate alınmıştır. Daha sonra kitabın belli bölümlerinden rastgele seçilen isnâdlar arasında “*ketebe ileyye*” şeklinde sevk edilenler tespit edilmiştir. “*Ketebe ileyye*” formuyla birçok kimseden bilgi nakledilmiş olsa da bazı isimlerin öne çıktığı görülmektedir. İkinci aşamada ise İbn Ebî Hâtîm'in bu öne çıkan isimlerle ilişkisi ve kendisine gönderdikleri yazılı belgelerin içeriği dikkate alınmıştır. Neticede tercemelerin ve isnâdların yardımıyla mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği kimselere ve bu yolla elde ettiği metinlere dair belli bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır.

⁴ Söz konusu dönemlerde eser telif eden İbn Adî ve Hatîb el-Bağdâdî'nin kaynaklarını ele alan çalışmalar bu durumu kanıtlar niteliktedir. Örnekler için bk. Züheyr Osman Ali Nur, *İbn 'Adî ve menhecühû fi Kitâbi'l-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997), 1/283-320; Ekrem Ziya el-Umerî, *Mevâridü'l-Ḥaṭîb el-Bağdâdî fi Târîhi Bağdâd* (Riyad: Dâru't-Taybe, 1405/1985).

⁵ Mükâtebeyeye işaret eden bu sîga için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 97.

İbn Ebî Hâtim *el-Cerh*'i üzerine birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen erken dönem münekkitlerine ulaşan isnâdlarının veya kullandığı yazılı kaynakların detaylı olarak etüt edildiğini söylemek oldukça zordur. *el-Cerh ve't-ta'dîl* İbn Ebî Hâtim'in ricâle dair yazılı kaynaklarını tespit noktasında oldukça kullanışlı bir metinken,⁶ yapılan çalışmalar genelde belli noktalar üzerine yoğunlaşır.⁷ İbn Ebî Hâtim'in yazışmak suretiyle irtibata geçtiği isimlere ve bu isimlerin kendisine gönderdiği yazılı belgelere bazı çalışmalarda işaret edilse de şu ana kadar bu hususun detaylı incelendiğini söylemek mümkün değildir.

İbn Ebî Hâtim'in yazışmalarına dikkat çeken en önemli isim *el-Cerh*'i neşreden Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî'dir (öl. 1966). Muallimî, *el-Cerh*'in giriş kısmında İbn Ebî Hâtim'in erken dönemlere ulaşan bazı isnâdlarına yer vermiş ve yazışmalarına da vurgu yapmıştır. Ancak Muallimî'nin eseri neşrettiği sırada bizim yeri geldikçe tanıtmaya çalışacağımız birçok eser yazma halinde olduğundan, İbn Ebî Hâtim'in yazışmalar sonucu elde ettiği metinler hakkında sınırlı bilgi vermek durumunda kalmıştır. Mesela o, İbn Ebî Hayseme'nin *Târîh*'inin tamamını İbn Ebî Hâtim'e göndermiş olabileceği ihtimaline dikkat çekmiş, ancak bu hususta kesin bir ifade kullanmamıştır.⁸ Muallimî, İbn Ebî Hâtim'in erken dönem münekkitlerinin görüşlerini toplama noktasındaki gayretine, mükâtebe yoluyla aktarımlarına da değinerek, "Özetle, kendi asrına kadarki cerh-ta'dîl âlimlerinin râviler hakkındaki kanaatlerini semâ, kıraat veya "mükâtebe"⁹ yoluyla alınmış muttasıl sahih isnâdlarla nakletmeye büyük özen göstermiştir."¹⁰ şeklindeki ifadesiyle dikkat çekmiştir.

İbn Ebî Hâtim ile ilgili detaylı çalışmasında Rıfat Fevzî, "Hocalarına Dair Mülâhazalar"¹¹ başlığı altında "mükâtebe" konusunu da incelemiştir.¹² İbn Ebî Hâtim'in hocalarından aktardığı bilgilerin tamamını aynı metotla almadığına işaret eden Fevzî, müellifin birçok kimse ile yazışmak suretiyle irtibata geçtiğini belirtmiştir. Ancak

⁶ Bu konuda bazı tespitler için bk. Eerik Dickinson, *The Development of Early Sunnite Hadith Criticism the Taqdim of Ibn Abî Hâtim al-Râzî* (Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001), 12.

⁷ Bunların en bilineni, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inin Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'inden alıntı olduğu veya onu model aldığıdır. İki eser arasındaki ilişki üzerine mesai harcayan araştırmacıların ulaştığı netice; *el-Cerh*'in, râvi tercemelerinin iç tertibi, muhtevası ve sayısı açısından *Târîh*'ten farklı olsa da onu esas/model aldığı yönündedir. Bu konuda bazı değerlendirmeler için bk. Dickinson, *The Development*, 31-2; Christopher Melchert, "Bukhârî and Early Hadith Criticism", *Journal of the American Oriental Society* 121/1 (2001), 16; Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2001), 16-20.

⁸ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye 1371/1952), 1/12 (neşredenin girişi).

⁹ Buradaki vurgu tarafımızca eklenmiştir.

¹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/13 (neşredenin girişi).

¹¹ Rıfat Fevzî Abdulmuttalib, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve eşeruhû fi 'ulûmî'l-ħadîs* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.) 70-93.

¹² Fevzî, *İbn Ebî Hâtim*, 91-2.

Fevzî, bu yazışmaları sadece râvi tercemelerinden hareketle örneklendirmeye çalışmıştır. Oysa İbn Ebî Hâtim, mükâtebe yoluyla iletişime geçtiği isimlerin her birine eserinde müstakil bir terceme tahsis etmiş değildir. Ayrıca, tercemesine yer verdiği isimlerin kendisine gönderdiği yazılı belgelere de nadiren işaret etmiştir. Fevzî'nin hareket noktası tercemeler olunca, İbn Ebî Hâtim'in yazışmak suretiyle irtibata geçtiği birçok isim ilgili bölümde kendisine yer bulamamıştır.

İbn Ebî Hâtim'in *Takdime*'si üzerine yoğunlaşan Eerik Dickinson, müellifin yazışmalarına atıfta bulunan bir diğer araştırmacıdır. Mükâtebe konusunu farklı bir bağlamda işleyen yazar, münekkitlerin “ketebe ileyye” terimini, söz konusu iki âlimin birlikte çalışmadığına işaret eden bir kanıt olarak kabul ettiklerini söyler¹³ ki bu ifade ile muhtemelen likâlarının sabit olmadığını kastetmektedir. İbn Ebî Hâtim'in mükâtebe yoluyla iletişime geçtiği isimler arasında sadece Abdullah b. Ahmed'e işaret eden¹⁴ Dickinson, yazışmaların İbn Ebî Hâtim'in rihlelerinden sonra oldukça önemli bir iletişim vasıtası olduğuna şu ifadelerinde yer verir: “İbn Ebî Hâtim 264 yılında İsfahan'a yaptığı yolculuğun ardından, hayatının sonuna kadar Rey'de yaşadı. Öyle anlaşılıyor ki rihlelerinde tanıştığı âlimlerin birçoğuyla kapsamlı yazışmalarını sürdürdü.”¹⁵ Dickinson'un “kapsamlı yazışmalar” ifadesi İbn Ebî Hâtim için söylenebilir de mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği isimlerin tamamıyla rihlelerinde tanışıp tanışmadığını belirlemek zordur. Muhtemelen İbn Ebî Hâtim'in, “Abdullah b. Ahmed'le karşılaştım ve beraber İbrahim b. Mâlik'ten hadis dinledik. Bana babasının *Mesâ'il*'ini ve *İlelül-hadîs*'ini yazdı.”¹⁶ şeklindeki ifadelerinden hareketle böyle genel bir değerlendirme yapmıştır. Ancak Dickinson, İbn Ebî Hâtim'in eserinde aktardığı bilgileri isnâd olarak kaydetmesine atıfta bulunarak, *kaynaklarını geriye doğru takip edebilme imkânına da vurgu yapar.*¹⁷

İbn Ebî Hâtim'in yazışmalarına Fikret Özçelik tarafından hazırlanan doktora tezinde de dikkat çekilmiştir.¹⁸ Konuyu “İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* Adlı Eserindeki Bilgi Kaynakları” başlığı altında ele alan Özçelik, “*فيما كتب إلي*” şeklinde sevkedilen isnâdların yazılı kaynaklarla ilişkili olduğunu söylese de¹⁹ bu isnâdlarla aktarılan bilgilerin hangi metinler olduğuna çoğu zaman işaret etmez. Bu yazışmalardan sadece Abdullah b. Ahmed ve İbn Ebî Hayseme'nin kendisine gönderdiği metinlere değinir.²⁰ Özçelik, İbn Ebî Hayseme'den aktarılan bilgilerin tamamının Yahyâ'dan geldiğini

¹³ Dickinson, *The Development*, 110.

¹⁴ Dickinson, *The Development*, 20-1.

¹⁵ Dickinson, *The Development*, 24.

¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/7.

¹⁷ Dickinson, *The Development*, 12.

¹⁸ Söz konusu tez daha sonra, *Hadis Usûlünde Râvi Değerlendirme Metodu* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2020) başlığıyla yayınlanmıştır.

¹⁹ Fikret Özçelik, *Hadis Usûlünde Râvi Değerlendirme Metodu*, 164.

²⁰ Özçelik, *Hadis Usûlünde Râvi Değerlendirme Metodu*, 164, 166.

söylese de²¹ bu görüşün isabetli olmadığı görülür.²² Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in yazılı kaynaklarını tespit etmeyi hedefleyen bu bölümde de mükâtebe yoluyla elde edilen metinler gerekli ilgiyi görmemiştir denebilir.

1. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde Yazışmalara Dair Kayıtlar

el-Cerh ve't-ta'dîl'de yer alan tercemelerde, genellikle râvilerin kimlik bilgilerine, hoca-talebe ilişkilerine ve güvenilirlik durumlarına dikkat çekilmiş; çoğu zaman râviler hakkında daha fazla bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte yer yer, tanıtılan râviyle alakalı ilave kayıtlar da düşülmüştür.²³ Bu kayıtların bir kısmı, İbn Ebî Hâtim'in veya babası ve Ebû Zür'a'nın söz konusu râviyle ilişkileridir.²⁴ Râvi biyografilerine eklenen bu tür bilgiler arasında yazışmalara dair notlar da yer almaktadır.²⁵ İbn Ebî Hâtim yazışmak suretiyle irtibata geçtiği kimselerin tercemesinde çoğunlukla bu noktaya dikkat çekmiştir.²⁶ Bazı yerlerde kendisine gönderilen metinlere açıkça işaret etse de genellikle ilgili râviyle yazıştığı bilgisini vermekle yetinmiştir.²⁷ Söz gelimi Abdullah b. Ahmed'in babasının *Mesâ'il*'ini ve *İlelü'l-hadîs*'ini,²⁸ Musa b. Harun'un Şeybân en-Nahvî'nin *Tefsîr*'ini,²⁹ Ali b. Abdülaziz'in Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın kitaplarını,³⁰ Müslim b. Abdurrahman el-Belhî'nin ise Şakîk el-Belhî'nin zühd konularını içeren eserini³¹ gönderdiğini belirtmiştir. Bazen de belli bir kitaptan ziyade "bazı hadislerini yazdı",³² "hadislerinden bir şeyler/bir cüz yazdı"³³ şeklindeki kayıtlarla yazışmaların içeriğine muğlak biçimde işaret etmiştir. Muhtemelen bunlar ilgili râvinin rivayet hakkını elde ettiği bir kısım hadisleri yazıp kendilerine gönderdiğine işaret etmektedir.

Konumuz açısından önemli olan husus İbn Ebî Hâtim'in mükâtebe yoluyla elde ettiği metinler arasında hangilerinin ricâle dair bilgiler ihtiva ettiği'dir. Abdullah b.

²¹ Özçelik, *Hadis Usûlünde Râvi Değerlendirme Metodu*, 166.

²² İbn Ebî Hayseme yoluyla aktarılan değerlendirmeler hakkında ileride bilgi verilecektir.

²³ Dickinson, *The Development*, 31; Pavel Pavlovitch, "İbn Abî Hâtim al-Râzi", *The Encyclopaedia of Islam Three* (Leiden-Boston: Brill, 2018), 63.

²⁴ Söz konusu kayıtlar genellikle kendisinin, babası Ebû Hâtim'in veya Ebû Zür'a'nın o kimseden rivayette bulunduğu, onu tanıdığı, onunla karşılaştığı ve ondan hadis yazdığı şeklindeki notlardır.

²⁵ *el-Cerh*'teki tercemelerin muhtevaları hakkında bir değerlendirme için bk. Ekrem Ziya el-Umerî, *Buhûş fi tarihî's-sünneti'l-müşerrefe* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1984/1405), 155.

²⁶ Örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/211; 4/95; 7/224; 8/13; 9/106.

²⁷ Rıfat Fevzî, İbn Ebî Hâtim üzerine yaptığı çalışmasının ek kısmında hocalarına dair geniş bir liste vermiştir. *el-Cerh*'teki tercemelerden yola çıkarak hazırlanan bu listede, mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği isimlere de işaret edilmiştir. Fevzî, *İbn Ebî Hâtim*, 351-69.

²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/7.

²⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 8/168.

³⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 6/196.

³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 8/188.

³² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 6/181; 7/303; 8/16.

³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/46; 8/13.

Ahmed'in kendisine gönderdiği 'ilelü'l-hadîs dışında, tercemelerde bu duruma açıkça işaret eden bir veri yoktur. Söz gelimi ricâle dair birçok bilgi naklettiği İbn Ebî Hayseme'nin (öl. 279/892-93) tercemesinde sadece "كتب إلينا" (bize yazdı) şeklinde bir kayıt düşmüştür.³⁴ Kendisi vasıtasıyla Ahmed b. Hanbel'den birçok değerlendirme naklettiği Harb b. İsmail'in (öl. 280/893-4) tercemesinde ise mükâtebeyle dair herhangi bir kayıt yoktur.³⁵ Oysa İbn Ebî Hâtim *el-Cerh*'te Harb b. İsmail vasıtasıyla naklettiği tüm haberleri "ketebe ileyye" formuyla sevk etmiştir.³⁶ Öyleyse ricâle dair yazışmaları tespit edebilmek için râvi tercemelerindeki kayıtlar tek başına yeterli değildir. Bu konuda en uygun hareket noktası muhtemelen isnâdlar olacaktır. Nitekim İbn Ebî Hâtim eserinin giriş kısmında, *el-Cerh*'te aktaracağı tüm değerlendirmeleri münekitlere ulaşan isnâdlarıyla birlikte kaydedeceğini belirtmiş³⁷ ve metin içerisinde de bu ilkesine sadık kalmıştır. Dolayısıyla isnâdlar üzerinden İbn Ebî Hâtim'in münekitlerin kanaatlerine hangi râviler vasıtasıyla ulaştığını tespit etmek mümkündür. Hocalarından aktardığı bilgileri hangi metotla (*taḥammülü'l-ilm*) aldığı isnâdlara yansıtması da yazışmaların takibini yapmaya yardımcı olacaktır. Ayrıca mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği halde kendilerine müstakil bir terceme tahsis etmediği bazı isimlerden aktardığı bilgiler de ancak isnâdlar üzerinden takip edilebilir.

Mükâtebe yoluyla iletişimin nasıl veya kimler üzerinden sağlandığı sorusu da önemlidir. Acaba İbn Ebî Hâtim, babası veya Ebû Zür'a herhangi bir muhaddisle yazışmak istediğinde nasıl bir yol takip etmekteydiler?

İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû Zür'a sayesinde güçlü bir iletişim ağına sahipti. Nitekim çalışmalarını birlikte yürüten bu iki muhaddis,³⁸ erken dönemlerden itibaren farklı şehirlere uzun soluklu rihleler yapmış, tanınmış muhaddislerin meclislerinde bulunmuş³⁹ ve onlardan hadis dinlemişlerdi.⁴⁰ Rihleleriyle meşhur olan bu iki muhaddis, gittikleri bölgelerde sadece belli hocalardan hadis dinlemekle kalmıyor aynı zamanda birçok hadis talebesiyle de tanışma imkânı buluyorlardı. Böylece bir manada ilmî çevreleri de oluşmaya başlıyordu. Özellikle meşhur münekitlerin yakın talebeleriyle kurdukları ikili ilişkiler sonradan İbn Ebî Hâtim için oldukça önemli bir bağlantı haline gelecekti. Söz gelimi Ahmed b. Hanbel'in ashâbı arasında zikredilen⁴¹ ve kendisinden *Mesâ'il* nakleden Harb b. İsmail,⁴² İbn Ebî Hâtim'in

³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/52.

³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/253.

³⁶ Örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/210, 306; 4/247, 280.

³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/38.

³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/356.

³⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 13/255.

⁴⁰ Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in rihleleri için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/339-41, 363-66.

⁴¹ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaût (Dımaşk; Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 3/330.

⁴² Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî İbn Ebû Ya'lâ, *Ṭabaḳâtü'l-Ḥanâbile*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1371/1952) 1/145.

mükâtebe yoluyla iletişime geçtiği isimlerden biriydi. *el-Cerh*'te Harb b. İsmail'e tahsis edilen tercemeden anlaşıldığı kadarıyla, İbn Ebî Hâtim onunla karşılaşmamış ve kendisinden hadis dinleme fırsatı da bulmamıştı. Muhtemelen babası Ebû Hâtim'in onunla olan ilişkisi sayesinde (mükâtebe yoluyla) iletişime geçebilmişti. Nitekim Ebû Hâtim ile Harb b. İsmail, Şam bölgesine beraber rihle yapmış ve Ebû Hâtim Dimaşk'ta kendisinden hadis yazmıştı.⁴³

İbn Ebî Hâtim de ilk rihlesini henüz on beş yaşındayken babasıyla birlikte yapmıştı.⁴⁴ Erken yaşlarda başlayan bu ilim yolculukları sayesinde babasının birçok hocasından hadis dinlediği gibi,⁴⁵ daha sonra istifade edebileceği muhtemel kaynakları da tanımış oluyordu.⁴⁶ Söz gelimi Bağdatlı İbrahim b. Mâlik'in (öl. 264/878) meclisinde karşılaştığı Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah,⁴⁷ daha sonra babasının *Mesâ'il*'ini ve *'İlelü'l-hadîş*'ini kendisine gönderecekti. Ahmed b. Hanbel'in bir diğer oğlu Salih'le de İsfahan'a yaptığı son rihlesinde bir araya gelmiş ve muhtemelen ondan Ali b. el-Medîni'nin *Târîh*'ini dinlemişti.⁴⁸ Neticede kendisinin, babasının ve Ebû Zür'a'nın ashâbü'l-hadîsten birçok isimle olan yakın irtibatı, mükâtebe yoluyla iletişimin sağlanmasına önemli katkı sunmuştu.⁴⁹

Rey'de bulunan İbn Ebî Hâtim ile babasının ve Ebû Zür'a'nın diğer bölgelerdeki muhaddislerle olan irtibatları rihleler dışında da canlı bir şekilde devam etmekteydi. *el-Cerh*'teki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu irtibat büyük oranda talebeler üzerinden sağlanmaktaydı.⁵⁰ İshâk b. Râhûye (öl. 238/853), Ebû Zür'a'ya gönderdiği bir mektupta bu duruma şöyle işaret etmişti: “Yanımıza gelen kardeşlerimiz ve başkaları vesilesiyle senin ilim ve hıfz açısından ulaştığın mertebeden haberdar oluyorum...

⁴³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/253.

⁴⁴ İbn Ebî Hâtim'in rihleleri için bk. Dickinson, *The Development*, 19-24; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Kitâbü'l-İlel li-İbn Ebî Hâtim*, thk. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreyşî (Riyad: Metâbiu'l-Humeydî, 1427/2006), 1/168-171 (neşredenin girişi).

⁴⁵ Rıfat Fevzi'nin araştırmasına göre, İbn Ebî Hâtim'le babası Ebû Hâtim'in ortak hocalarının sayısı 154'tür. Rıfat Fevzi, *İbn Ebî Hâtim*, 55.

⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 1/165 (neşredenin girişi).

⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/7.

⁴⁸ Salih b. Ahmed'in İsfahan'da Ali b. el-Medîni'nin *Târîh*'ini okuttuğu belirtilmiştir, bk. Ebû's-Şeyh el-İsfahanî, *Tabakâtü'l-muhaddîşin bi-İsfahân ve'l-vâridîne 'aleyhâ*, thk. Abdülğafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), 3/141. İbn Ebî Hâtim de eserinde “Salih b. Ahmed → Ali b. el-Medîni” isnadıyla erken dönem münekkitlerinin birçok değerlendirmesini nakletmiştir. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Angay, *Ali b. el-Medîni'nin İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl ve't-târîh Adlı Eserinin Hadis İlimi Açısından Değerlendirilmesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 20, 36.

⁴⁹ Dickinson, *The Development*, 24.

⁵⁰ Ebû Zür'a'ya akranları tarafından gönderilen birkaç mektup için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/329, 336, 344.

Ahmed b. İbrahim neredeyse ifrat boyutuna ulaşacak düzeyde senden övgüyle bahsediyor.”⁵¹ İbn Ebî Hâtîm'in aktardığı bu bilgide İshâk'ın Ebû Zür'a'ya yazdığı mektubu kimin götürdüğüne dair herhangi bir kayıt yoktur. Tarihçi-muhaddis Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin (öl. 369/979) Hattâb b. Ca'fer'in biyografisinde aktardığı bir kayıt bu açıdan zikredilmeye değer görünmektedir. Rivayete göre Ebû Hâtîm o sıralarda, Hattâb'ın hadislerinin izini sürmekteydi. Bu sebeple İsfahan'daki arkadaşlarına bir mektup yazmış ve onlardan Hattâb'ın hadislerini kendisi için icazetli bir şekilde bir araya getirmelerini istemişti.⁵²

Mükâtebe yoluyla kurulan iletişimlerde de en önemli görevi talebeler üstlenmektedir. Ahmed b. Saîd el-Kindî'nin tercemesine düşülen “Ahmed, Saîd el-Berzeî (öl. 292/905) eliyle bana bazı hadislerini ulaştırdı.”⁵³ şeklindeki bir kayıt, yazışmaların rihle yapan talebeler üzerinden yapıldığına açıkça işaret eder. Benzer bir kayıt İshâk b. İbrahim el-Esterâbâzî'nin tercemesinde de yer alır: “Saîd el-Berzeî eliyle bazı hadislerini Ebû Hâtîm'e gönderdi/ulaştırdı.”⁵⁴ Ebû Zür'a'nın yakın ashâbı arasında zikredilen Saîd'in⁵⁵ ricâl kitaplarında öne çıkan en önemli vasıflarından biri de çok fazla rihle yapmış olmasıdır.⁵⁶ Muhtemelen farklı bölgelere yaptığı bu rihleler vesilesiyle birçok isim arasında irtibat kurulmasına da katkı sunmuştur. Ahmed b. Yusuf en-Neysâbü'rî'nin tercemesindeki notlara bakılırsa Saîd el-Berzeî dışında bu görevi üstlenen başka talebeler de vardı. İbn Ebî Hâtîm'in kaydettiğine göre Ahmed b. Yusuf, Fadl b. Abbas er-Râzî (öl. 270/883) vasıtasıyla Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a'ya (bir şeyler) yazıp göndermişti.⁵⁷ Sika bir râvi kabul edilen Fadl b. Abbas⁵⁸ aynı zamanda Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ini istinsah edip Ebû Zür'a'ya getiren isimdir. Nitekim İbn Ebî Hâtîm, Buhârî'nin söz konusu eserine yönelik tenkitleri bir araya getirdiği *Beyânu haça'i'l-Buhârî fi Târîhihî* adlı çalışmasına şu ifadelerle giriş yapmıştır: “Babam, Ebû Zür'a'nın şöyle dediğini nakletti: Fadl b. Abbas bana *et-Târîh*'i getirdi ve bunu Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin kitabından istinsah ettiğini söyledi. Bu eserde şunu (hataları) gördüm...”⁵⁹ Her ne kadar bu bilgi yazışmanın karşılıklı olduğunu göstermese de talebelerin ilmî irtibatın sağlanmasındaki rolüne işaret etmesi açınsından dikkat çekmektedir. Kitapta nadiren tesadüf edilen bu tür kayıtlar oldukça önemlidir. Muhtemelen yazışmalar da bu şekilde rihle yapan talebeler üzerinden gerçekleşmektedir.

⁵¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 1/344.

⁵² İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/424.

⁵³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 2/53.

⁵⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 2/211-12.

⁵⁵ “Lâzemehû ve fekuha bihî”. Zehebî, *Siyer*, 14/77.

⁵⁶ “Rehâhâl, cevval”. Zehebî, *Siyer*, 14/77.

⁵⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 2/81.

⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 14/337.

⁵⁹ İbn Ebî Hâtîm, *Beyânu haça'i'l-Buhârî fi Târîhihî*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.), 1/2.

2. İbn Ebî Hâtim'in Mükâtebe Yoluyla İrtibata Geçtiği Muhaddisler ve Kendisine Gönderilen Metinler

Bu bölümde, İbn Ebî Hâtim'in mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği isimler ile kendisine gönderilen yazılı belgeler üzerine yoğunlaşılacaktır. Ancak bu yolla ricâle dair bilgi aldığı her bir isim tek tek incelenmeyecek, daha ziyade, eserinde çok fazla atf yaptığı muhaddisler gündeme alınacaktır.

2.1. Cüzcânî

İbn Ebî Hâtim'in mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği isimlerin başında erken dönem duâfa literatürüne katkı sağlamış Ebû İshâk İbrahim b. Ya'kûb b. İshâk el-Cüzcânî (öl. 259/873) gelir. Aslen Horasanlı olan Cüzcânî, Mekke, Basra ve Remle'de bir müddet ikamet etmiş,⁶⁰ daha sonra Dimaşk'a yerleşmiş⁶¹ ve hicrî 259 yılında orada vefat etmiştir.⁶² Yahyâ b. Maîn,⁶³ Ali b. el-Medîni⁶⁴ ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (öl. 219/834)⁶⁵ gibi münekkitlere talebelik yapmış olan Cüzcânî'nin en önemli hocası Ahmed b. Hanbel'dir.⁶⁶

İbn Ebî Hâtim, Cüzcânî'ye tahsis ettiği biyografide kendisine birtakım yazılı belgeler gönderdiğine açıkça işaret etmiştir: "Babam (Ebû Hâtim) ve Ebû Zür'a ondan rivayette bulundu. Dimaşk'a yerleştikten sonra bana bazı hadislerini yazdı."⁶⁷ İbn Ebî Hâtim'in ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla ikili arasındaki irtibat gönderilen bu yazılı belgelerle sınırlıdır. Nitekim söz konusu yazışma dışında Cüzcânî ile arasında hoca-talebe ilişkisine işaret eden herhangi bir veri yoktur. Muhtemelen Ebû Hâtim, Şam bölgesini de kapsayan uzun soluklu rihlesinde Cüzcânî ile tanışmış ve ricâle dair çalışmalarından haberdar olmuştur. İbn Ebî Hâtim de babasının bu bağlantısını kullanarak Cüzcânî ile iletişime geçip ricâle dair notlarını kendisine göndermesini istemiş olmalıdır. Aslına bakılırsa Cüzcânî de mükâtebe yoluyla iletişime uzak değildir.

⁶⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Su'âlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreyisî vd. (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1427/2006), 329 (madde no: 419).

⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/148-9.

⁶² Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 2/248.

⁶³ Yahyâ'dan aktardığı bir değerlendirme için bk. Ebû İshâk İbrahim b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-Cüzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, thk. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî (Faysalâbâd: Hadîsün Akâdemiyyün, ts), 273.

⁶⁴ Ali b. el-Medîni'den aktardığı değerlendirmeler için bk. Cüzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 23, 42, 64, 167.

⁶⁵ Ebû Nuaym'dan aktardığı değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/186; 9/201.

⁶⁶ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed el-Mevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997) 1/504; İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabaqât*, 1/98; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/248.

⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/148-49.

Nitekim Dımaşk'a yerleştikten sonra Bağdatlı hocası Ahmed b. Hanbel ile olan irtibatını bu şekilde devam ettirmiştir.⁶⁸ Söz konusu yazışmaların içeriğini tam olarak tespit edemesek de bu yolla ricâle dair birtakım bilgiler elde ettiğini söylemek mümkün görünmektedir.⁶⁹

el-Cerh ve't-ta'dîl'in 35 yerinde söz konusu notlara atıfta bulunan İbn Ebî Hâtîm, bu isnâdla aktardığı haberlerin tamamında mükâtebeye işaret eden “أنا إبراهيم بن يعقوب إلى الجوزجاني فيما كتب إلى” sigasını kullanmıştır. Söz konusu haberlerin büyük bir kısmını Cüz-cânî'nin Ahmed b. Hanbel'den aktardığı değerlendirmeler oluşturur. İlgili haberler incelendiğinde Cüz-cânî'nin hocasının meclisinde bulunduğu ve ona râviler hakkında soru sorma fırsatı bulduğu söylenebilir.⁷⁰ İbn Ebî Hâtîm'in Cüz-cânî'den nakilleri sadece Ahmed b. Hanbel'in ricâle dair kanaatleriyle de sınırlı değildir. Nitekim Cüz-cânî'nin kendisine gönderdiği notlar arasında Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778),⁷¹ Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776)⁷² ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813)⁷³ gibi erken dönem münekkitlerinin ricâle dair değerlendirmeleri de yer almaktadır.

Bu noktada en önemli mesele İbn Ebî Hâtîm'in mükâtebe yoluyla elde ettiği bilgilerin Cüz-cânî'nin *Ahvâlü'r-ricâl*'i ile ilişkisidir. Bilindiği üzere *Ahvâlü'r-ricâl* zayıf olduğu ileri sürülen râvilerin zikredildiği muhtasar bir metindir.⁷⁴ Erken dönem duâfa literatürü arasında zikredilen bu eserde, daha ziyade râvilerin itikâdî eğilimleri merkeze alınmış ve râviler bu yönleriyle tenkide konu edilmiştir.⁷⁵ Bununla birlikte eserde itikâdî açıdan eleştirildiği halde hadis rivayetinde güvenilir kabul edilen râviler de yer verilmiştir.⁷⁶ Dolayısıyla *Ahvâlü'r-ricâl*'de sika râvilerle tesadüf etmek de mümkündür.⁷⁷

İbn Ebî Hâtîm'in mükâtebe formuyla aktardığı bilgiler ile Cüz-cânî'nin *Ahvâlü'r-ricâl*'i karşılaştırıldığında, bazı çıkarımlar yapmak mümkün olur. İlk olarak *el-Cerh*'te Cüz-cânî yoluyla nakledilen râvi değerlendirmelerinin bir kısmının aynı lafızlarla

⁶⁸ İbn Adî'nin aktardığına göre Cüz-cânî, Ahmed b. Hanbel'in kendisine gönderdiği mektupları Dımaşk kürsülerinde halka da okumuştur. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/504.

⁶⁹ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 83.

⁷⁰ Örnek için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 2/272; 3/255, 402; 5/254.

⁷¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 2/468.

⁷² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 8/420.

⁷³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 8/119.

⁷⁴ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 56, 70-2.

⁷⁵ Kitap hakkında geniş bilgi için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 56-8, 69-84.

⁷⁶ Söz gelimi Osman b. Gıyâs'ın ircâ ile suçlandığı halde hadislerinde bir problem olmadığına işaret etmiştir. Cüz-cânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 211. Ayrıca bk. *Ahvâlü'r-ricâl*, 136, 313, 315, 324.

⁷⁷ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 56-7.

Aḥvâlû'r-ricâl'de de yer aldığı görülür.⁷⁸ Örnek olması açısından seçilen birkaç değerlendirme aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır:

İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerḥ</i>	Cüzcânî, <i>Aḥvâlû'r-ricâl</i>
أنا إبراهيم بن يعقوب فيما كتب إلي قال سمعت أحمد بن حنبل يقول: لا تحل الرواية عندي عن اسحاق ابن عبد الله بن أبي فروة. ⁷⁹	إسحاق بن أبي فروة سمعت أحمد بن حنبل يقول لا يحل الكتاب عنه. ⁸⁰
انا ابراهيم ابن يعقوب الجوزجاني فيما كتب إلي قال سمعت أحمد بن حنبل يقول فرقد يروى عن مرة منكرات. ⁸¹	سمعت أحمد يقول فرقد روى عن مرة منكرات. ⁸²
أنا إبراهيم بن يعقوب الجوزجاني فيما كتب إلي قال سمعت أحمد بن حنبل يقول: لا تحل الرواية عندي عن موسى بن عبيدة، قلنا يا أبا عبد الله لا يحل، قال: عندي، قلت فان سفيان وشعبة قد روي عنه، قال، لوبان لشعبة ما بان لغيره ما روى عنه. ⁸³	-وكذلك قال أحمد في موسى بن عبيدة قلت لأحمد إن موسى قد روى عنه سفيان وشعبة يقول أبو عبد العزيز الرضدي قال لو بان لشعبة ما بان لغيره ما روى عنه. ⁸⁴

Tablo 1: *el-Cerḥ* ile *Aḥvâlû'r-ricâl*'in Karşılaştırılması

Her iki eserde tespit edilen bu benzerlikler, İbn Ebî Hâtim'in mükâtebe formuyla naklettiği bilgilerin kaynağına işaret etmesi açısından önemlidir. Cüzcânî tarikiyle aktarıldığı halde *Aḥvâlû'r-ricâl*'de tespit edilmeyen haberler ise çoğunlukla güvenilir râvilerle yönelik değerlendirmelerdir. *Aḥvâlû'r-ricâl*'de yer almayan söz konusu haberlerin de ilgili yazışmada gönderilmiş ek notlar olması muhtemeldir.

⁷⁸ Örnek için bk. *el-Cerḥ*, 2/227 ve *Aḥvâlû'r-ricâl*, 213; *el-Cerḥ*, 3/402 ve *Aḥvâlû'r-ricâl*, 196; *el-Cerḥ*, 7/82 ve *Aḥvâlû'r-ricâl*, 170; *el-Cerḥ*, 7/132 ve *Aḥvâlû'r-ricâl*, 284; *el-Cerḥ*, 7/322 ve *Aḥvâlû'r-ricâl*, 108; *el-Cerḥ* 8/152 ve *Aḥvâlû'r-ricâl*, 214; *el-Cerḥ*, 8/420 ve *Aḥvâlû'r-ricâl*, 201.

⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerḥ*, 2/227.

⁸⁰ Cüzcânî, *Aḥvâlû'r-ricâl*, 213.

⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerḥ*, 5/82.

⁸² Cüzcânî, *Aḥvâlû'r-ricâl*, 170.

⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerḥ*, 8/152.

⁸⁴ Cüzcânî, *Aḥvâlû'r-ricâl*, 214-5.

İbn Ebî Hâtîm'in kendisine gönderilen bu metinden istifadesi diğerlerine⁸⁵ oranla oldukça sınırlıdır. Nitekim o, söz konusu yazılı belgelere veya esere sadece Cüz-cânî'den önceki münekkitlerin değerlendirmelerine ulaşmak için başvurmuştur.⁸⁶ Dolayısıyla *el-Cerh*'te ilgili isnâda atıfta bulunarak kaydedilen notlar arasında Cüz-cânî'ye ait bir değerlendirmeye tesadüf edilmez. Kanaatimizce bu durumun iki sebebi vardır. Birincisi Cüz-cânî'nin eserinde isnâdlı bir şekilde önceki münekkitlere ulaşan değerlendirmelerin oldukça sınırlı oluşudur. Hâlbuki İbn Ebî Hâtîm kitabının giriş kısmında, nakledeceği bilgilerin tamamını münekkitlere ulaşan isnâdlarıyla beraber zikredeceğini belirtmiştir. Dolayısıyla bu durum Cüz-cânî'nin eserinden istifadesini kısıtlamış olmalıdır. İkincisi ise, İbn Ebî Hâtîm'in Cüz-cânî'den ziyade onun hocaları tabakasında yer alan Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi münekkitlerin görüşlerini kaydetmeyi hedeflemiş olmasıdır. Bu sebeple onun kanaatlerine yer vermemiş olabilir.

2.2. İbn Ebî Hayseme

İbn Ebî Hâtîm'in mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği bir diğer isim tarihçi-muhad-dis Ahmed b. Zühêyr b. Harb Ebû Bekir İbn Ebî Hayseme'dir (öl. 279/892-93).⁸⁷ Başta babası Ebû Hayseme Zühêyr b. Harb (öl. 234/849) olmak üzere, Affân b. Müslim (öl. 220/835), Fazl b. Dükeyn ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitlere talebelik yapmış olan İbn Ebî Hayseme, Yahyâ b. Maîn'den aktarılan râvi değerlendirmelerinde oldukça önemli bir konumdadır.⁸⁸

İbn Ebî Hâtîm yaklaşık 500 yerde ismini zikrettiği⁸⁹ İbn Ebî Hayseme'den naklettiği haberlere “نا أبو بكر بن أبي خزيمة فيما كتب إلي” (Ebû Bekir b. Ebî Hayseme bana mükâtebe yoluyla haber verdi) şeklinde atıfta bulunmuştur. Muhtemelen İbn Ebî Hâtîm ile İbn Ebî Hayseme arasında ilgili yazışma dışında herhangi bir irtibat kurulmamıştır. Nitekim hem ricâl kitaplarında hem de *el-Cerh*'te ikili arasında hoca-talebe ilişkisine işaret eden bir kayda rastlanmaz. İbn Ebî Hâtîm de ona tahsis ettiği tercemede, sadece kendilerine birtakım belgeler gönderdiği bilgisini paylaşır.⁹⁰

⁸⁵ Mükâtebe yoluyla elde ettiği diğer metinler.

⁸⁶ Çağdaşı İbn Adî, Cüz-cânî'ye 248 yerde atıf yapmıştır; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 128.

⁸⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbühü't-Târîh* (Dûrî rivayeti), thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979), 1/138 (neşredenin girişi); Scott C. Lucas, *Constructive Critics, Hadith Literature, and the Articulation of Sunni Islam: The Legacy of the Generation of Ibn Sa'd, Ibn Ma'in, and Ibn Hanbal* (Leiden: Brill, 2004), 210.

⁸⁸ Mustafa Macit Karagözoğlu, “İbn Ebî Hayseme'nin (ö.279/892) Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri ve Önemi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2017), 1-26.

⁸⁹ Muhammed Nur Seyf atıf sayısını 500, M. Macit Karagözoğlu ise 509 olarak belirlemiştir.

⁹⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 2/52.

Bu isnâdla nakledilen haberlerin birçoğu, İbn Ebî Hayseme'nin veya diğer talebelerinin hocası Yahyâ'ya sorduğu ricâle dair soruları ihtiva etmektedir.⁹¹ Soru-cevap tarzında kaydedilen bu bilgiler, Yahyâ b. Maîn'in derslerinde tutulan bir dizi notun kitaba dönüştürülmüş halidir. İbn Ebî Hâtim'e gönderilen notlar arasında İbn Ebî Hayseme'nin diğer hocalarının⁹² veya onlar vasıtasıyla erken dönem münekkitlerinin değerlendirmelerini bulmak da mümkündür.⁹³

Bu noktada en önemli sorulardan biri de mükâtebe yoluyla elde edilen bilgilerin İbn Ebî Hayseme'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i ile ilişkisidir. Başta hadis ve siyer olmak üzere çeşitli ilim dalları hakkında birçok bilgi ihtiva eden *Târîh*'in ancak belli kısımları günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir.⁹⁴ Günümüze ulaşan bölümleri itibariyle *Târîh*'te, râvilerin kimlik bilgileri, güvenilirlikleri, hoca ve talebelerine dair birçok kayda rastlamak mümkündür.⁹⁵ İbn Ebî Hayseme'nin bu eserinde râvilerin cerh-ta'dîl durumları hakkında aktarılan bilgilerin birçoğu Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in ka-naatleridir.⁹⁶

İbn Ebî Hâtim'in mükâtebe yoluyla elde ettiği bilgilerin *Târîh*'le ilişkisini tespit edebilmek amacıyla kitabın belli bölümleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. *el-Cerh*'in üçüncü cildini esas alarak yaptığımız taramada İbn Ebî Hâtim'in söz konusu formula "أنا أبو بكر بن أبي خيثمة فيما كتب إلي" aldığı bilgilere 89 yerde atıf yaptığı görülmüştür. Bu bilgilerin birkaçı istisna çoğu ricâle dair İbn Ebî Hayseme'nin⁹⁷ veya diğer talebelerinin⁹⁸ Yahyâ b. Maîn'e sorduğu sorulardır. İbn Ebî Hâtim'in bu atıflarının 18'i aynı lafızlarla *Târîh*'te de yer almaktadır.⁹⁹ Örnek olması açısından birkaçı burada zikredilebilir:

⁹¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî, *et-Târîhu'l-kebîr: Târîhu İbn Ebî Hayseme* (es-sifru's-sâlis), thk. Salâh b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1424/2004), 1/29 (neşredenin girişi).

⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/22, 3/12, 79.

⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/11, 78, 147, 495; 5/179; 7/75.

⁹⁴ İlgili bölümler için bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-sifru's-sâlis), 1/61-62 (neşredenin girişi). Naşir daha sonra tespit ettiği bazı bölümleri de *et-Târîhu'l-kebîr* (es-sifru's-sânî) başlığıyla neşretmiştir.

⁹⁵ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-sifru's-sâlis), 1/33, 36 (neşredenin girişi).

⁹⁶ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-sifru's-sâlis), 1/29 (neşredenin girişi).

⁹⁷ İbn Ebî Hayseme'nin sorduğu sorulara dair bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/295, 304, 450.

⁹⁸ Başkalarının sorduğu sorulara dair bk. *el-Cerh*, 3/171, 251, 408, 498.

⁹⁹ Karşılaştırma için bk. *el-Cerh*, 3/11 ve *Târîh*, 2/86; *el-Cerh*, 3/12 ve *Târîh*, 2/86; *el-Cerh*, 3/45 ve *Târîh*, 3/104; *el-Cerh*, 3/57 ve *Târîh*, 2/297; *el-Cerh*, 3/108 ve *Târîh*, 2/381.

İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerh</i>	İbn Ebî Hayseme, <i>Târîh</i>
أنا ابن أبي خيثمة فيما كتب إلي قال سمعت أبي يقول: الحسن بن دينار ضعيف الحديث ¹⁰⁰	سِعْتُ أَبِي يَقُول: الحسن بن دينار ضَعِيفٌ ¹⁰¹
أنا ابن أبي خيثمة فيما كتب إلي قال سألت يحيى بن معين عن حبيب ابن أبي ثابت فقال: كوفي ثقة ¹⁰²	سَأَلْتُ يَحْيَى بْن مَعِينٍ: عن حبيب بن أبي ثابت؟ فقال: كوفي ثقة ¹⁰³
أنا ابن أبي خيثمة فيما كتب إلي قال سمعت يحيى بن معين يقول: حمزة النصيبي ليس حديثه بشئ ¹⁰⁴	قَالَ أَحْمَدُ: سمعت يَحْيَى بْن مَعِينٍ يَقُول: حمزة النصيبي: ليس حديثه بشيء ¹⁰⁵

Tablo 2: *el-Cerh* ile *et-Târîhu'l-kebîr*'in Karşılaştırılması

Yukarıda aktarılan pasajlar, İbn Ebî Hâtim'in mükâtebe yoluyla elde ettiği bilgilerin kaynağına işaret etmesi açısından önemlidir. İki eser arasındaki benzerlik, "İbn Ebî Hayseme'nin *Târîh*'inin tamamını İbn Ebî Hâtim'e göndermiş olabileceği" yönündeki iddiayı¹⁰⁶ da destekler niteliktedir. Neticede İbn Ebî Hâtim, Yahyâ b. Maîn'in ve erken dönem münekkitlerinin¹⁰⁷ ricâle dair kanaatlerini bir araya getirme düşüncesi kapsamında irtibata geçtiği İbn Ebî Hayseme'nin kendisine gönderdiği notları başarılı bir şekilde eserinde kaydetmiştir. Böylece *el-Cerh*'in, günümüze belli bir kısmı ulaşan *Târîh*'in en azından ricâle dair bölümlerini daha net görebilme açısından katkı sağlayacağı kesindir.

2.3. Harb b. İsmail

İbn Ebî Hâtim'in "Babamın arkadaşıydı."¹⁰⁸ dediği Harb b. İsmail el-Kirmânî (öl. 280/893-4), önceleri tasavvufa ilgi duyan biriyken¹⁰⁹ daha sonra hadis semâna yönelmiş ve başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Saîd b. Mansûr (öl. 227/842), Ali b. el-

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/12.

¹⁰¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/86.

¹⁰² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/108.

¹⁰³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/381.

¹⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/210.

¹⁰⁵ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/243.

¹⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/12 (neşredenin girişi).

¹⁰⁷ Yahyâ b. Maîn dışındaki münekkitlerden aktarılan örnek değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/19, 41, 44, 74.

¹⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/253.

¹⁰⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabakât*, 1/145.

Medîni ve İshâk b. Râhûye'den hadis dinlemiştir.¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel'in yakın ashâbı arasında zikredilen Harb b. İsmail,¹¹¹ Hanbelî mezhebinin teşekkülüne katkı sağlamış önemli bir isimdir.¹¹² Nitekim Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye¹¹³ gibi hocalarının görüşlerini kaydettiği *Mesâ'il*'i,¹¹⁴ Zehebî'nin ifadesiyle "en nefis Hanbelî metinlerinden biridir".¹¹⁵ Günümüze ulaşan kısımları itibarıyla *Mesâ'il* daha ziyade fikhî ve itikâdî konuları ihtiva etse de,¹¹⁶ eserin sonunda râvi değerlendirmelerinin aktarıldığı bir bölüm de yer almaktadır. Naşir Fâyiz b. Ahmed'in "et-Târîh"¹¹⁷ ismini verdiği bu bölüm, genel itibarıyla rivayetlere yönelik değerlendirmeler,¹¹⁸ râvilerin kimlik bilgileri¹¹⁹ ve cerh-ta'cîl durumlarına¹²⁰ işaret eden notlardan müteşekkildir.¹²¹

Halîlî'nin (öl. 446/1055) aktardığına göre, Ahmed b. Hanbel, Harb b. İsmail'e yüz otuz cüze ulaşan bir *Târîh* ve *Mesâ'il* imla ettirmiştir.¹²² Harb'ın söz konusu *Mesâ'il*'ine ilk dönemlerden itibaren birçok atıf yapılmış¹²³ olsa da, kendisi yoluyla aktarılan *Târîh*'e literatürde tesadüf edilmez. İlk dönem münekkitlerinin veya talebelerinin ricâle dair bilgileri bir araya getirdikleri notlarına et-Târîh adını verdikleri düşünüldüğünde,¹²⁴ söz konusu kitabın Ahmed b. Hanbel ve diğer münekkitlerin¹²⁵ râvi ve rivayet değerlendirmelerini ihtiva eden bir metin olması mümkündür. Dolayısıyla

¹¹⁰ Zehebî, *Siyer*, 13/244-5.

¹¹¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/330.

¹¹² ALSarhan, Saud Saleh, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal* (United Kingdom: University of Exeter, Doktora Tezi, 2011), 84-6.

¹¹³ Daha ziyade bu iki muhaddisin görüşleri eserde nakledilmiştir. Harb b. İsmail el-Kirmânî, *Mesâ'ilü Harb el-Kirmânî min kitâbi'n-nikâh ila nihâyeti'l-kitâb*, thk. Fâyiz Ahmed b. Hâmid (Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1422), 1/125-26 (neşredenin girişi).

¹¹⁴ İbn Ebî Ya'îlâ, *Tabakât*, 1/145.

¹¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 13/245.

¹¹⁶ *Mesâ'il*'in sadece belli bölümleri günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir. Araştırmamızda esas alınan neşir Fâyiz Ahmed b. Hâmid'in Ümmü'l-Kura Üniversitesi'nde hazırladığı doktora çalışmasıdır. Fâyiz Ahmed söz konusu çalışmasında kitabı nikâh bölümünden sonuna kadar tahkik etmiştir.

¹¹⁷ Nâşir böyle bir başlığın yazma nüshada yer almadığını, muhtevasına uygun olduğu için tercih ettiğini belirtmiştir. Harb b. İsmail, *Mesâ'il*, 3/1216 (neşredenin notu).

¹¹⁸ Harb b. İsmail, *Mesâ'il*, 3/1218, 1222-23, 1225.

¹¹⁹ Harb b. İsmail, *Mesâ'il*, 3/1219, 1225, 1233, 1247.

¹²⁰ Harb b. İsmail, *Mesâ'il*, 3/1229, 1230, 1231, 1235.

¹²¹ İlgili bölüm için bk. Harb b. İsmail, *Mesâ'il*, 3/1216-1356.

¹²² Halîlî, Ebû Ya'îlâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî, *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd Ömer İdris (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 2/597.

¹²³ Kitabı kaynak olarak kullananlar için bk. Harb b. İsmail, *Mesâ'il*, 1/132-34 (neşredenin girişi).

¹²⁴ *Târîh* başlığı kullanılan çalışmalara dair bk. Tobias Andersson, *Early Sunni Historiography A Study of the Târîh of Khalifa b. Khayyât* (Leiden; Boston: Brill, 2018) 166-67.

¹²⁵ "Diğer münekkitler" ifadesinden kastımız, Harb b. İsmail'in sadece Ahmed b. Hanbel'in râvi değerlendirmelerini aktarmakla yetinmemiş olmasıdır. Örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/132; 2/127; 6/82-3, 230, 232.

Mesâ'il'in sonunda ricâle ve hadislerdeki illetlere dair aktarılan notların söz konusu *Târîh* kitabının bir parçası veya tamamı olduğu da söylenebilir.¹²⁶

İbn Ebî Hâtim yazışmak suretiyle irtibata geçtiği Harb b. İsmail'in kendisine gönderdiği notlara yaklaşık 80 yerde başvurmuştur.¹²⁷ Müellif bu bilgileri her zaman mükâtebeye işaret eden "أنا حرب بن إسماعيل فيما كتب إلى" "Harb bana mükâtebe yolu ile haber verdi." formuyla nakletmiştir. Harb'in Ahmed b. Hanbel'den aktardığı bilgilerin birçoğu, kendisinin sorduğuna delalet eden, "قلت لأحمد ابن حنبل" (Ahmed b. Hanbel'e dedim ki)¹²⁸ veya "سألت أحمد بن حنبل", (Ahmed b. Hanbel'e sordum)¹²⁹ şeklindedir. Mecliste bulunan diğer talebelerin Ahmed b. Hanbel'e sorduğu soruları kaydetmiş olması da hocasının derslerine belli bir grupla beraber katıldığını gösterir.¹³⁰

Harb b. İsmail'in İbn Ebî Hâtim'e gönderdiği yazılı belgeler ile *Mesâ'il* arasındaki ilişki bu noktada dikkate değerdir. *Mesâ'il*'in sonunda yer alan "Târîh" bölümüyle İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh*'i karşılaştırıldığında aralarındaki bağlantı daha rahat görülecektir. Örnek olması açısından bazı değerlendirmeler aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır:

İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerh</i>	Harb b. İsmail, <i>Mesâ'il</i>
أنا حرب بن إسماعيل فيما كتب إلى قال قال أحمد بن حنبل: حمزة الزيات ثقة في الحديث ¹³¹	قال أحمد: حمزة الزيات ثقة في الحديث. ¹³²
أنا حرب بن إسماعيل فيما كتب إلى قال سئل أحمد عن داود بن صالح التمار فقال: لا أعلم به بأساً. ¹³³	سئل أحمد عن داود بن صالح التمار؟ فقال: لا أعلم به بأساً ¹³⁴

¹²⁶ *Mesâ'il*'in sonunda yer alan "et-Târîh" adlı bölümün mahiyeti bu makalenin hacmi dikkate alınarak, ileri tarihli bir araştırmaya havale edilmiştir. Nitekim bu bölümün Halîl'nin bahsettiği *Târîh* olması da mümkündür.

¹²⁷ Örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/127, 130, 308, 331, 445; 3/119, 142, 238, 306; 4/68, 247, 280, 383.

¹²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 4/362, 383, 406; 5/15, 188, 315.

¹²⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/513; 5/61, 147.

¹³⁰ Başkalarının Ahmed b. Hanbel'e sorduğu sorulara dair bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/142, 416, 513; 5/273, 452.

¹³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/210.

¹³² Harb b. İsmail, *Mesâ'il*, 3/1282.

¹³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/416.

¹³⁴ Harb b. İsmail, *Mesâ'il*, 3/1288.

<p>أنا حرب بن إسماعيل الكروماني فيما كتب إلي قال قلت لأحمد بن حنبل: دغفل بن حنظلة له صحبة؟ قال: ما أعرفه.¹³⁵</p>	<p>قلت لأحمد: فشيخ يقال له: دَغْفَل بن حنظلة له صحبة يروي عنه قتادة؟ قال: ما أعرفه.¹³⁶</p>
---	---

Tablo 3: *el-Cerh* ile *Mesâ'il*'in Karşılaştırılması

Her iki eser arasındaki bu benzerlikler¹³⁷ İbn Ebî Hâtim'in yazışmak suretiyle elde ettiği bilgilerin kaynağına işaret etmesi açısından önemlidir. Muhtemelen İbn Ebî Hâtim, babasının arkadaşı olan Harb b. İsmail'den *Mesâ'il*'i veya Halîlî'nin işaret ettiği *Târîh*'i istemiş, Harb da bu notları kendisine göndermiştir.

İbn Ebî Hâtim'in eserleri kendisinden sonra Harb vasıtasıyla Ahmed b. Hanbel'den nakledilen ricâl bilgilerinin de yegâne kaynağı haline gelmiştir. Söz gelimi şehir tarihleri arasında müstesna bir konuma sahip olan ve birçok eserden derlenmiş olma vasfıyla öne çıkan İbn Asâkir'in (öl. 571/1175) *Târîhu Dımaşk*'ı bu gözle incelendiğinde, Harb b. İsmail'in Ahmed b. Hanbel'den aktardığı değerlendirmelere İbn Ebî Hâtim vasıtasıyla ulaşıldığı görülür.¹³⁸ Yine aynı şekilde *Kütüb-i Sitte* râvilerinin merkeze alındığı *Tehzîbü'l-Kemâl*'de de bu isnâdla nakledilen haberlerin kaynağının, Mizzî'nin “en fazla istifade ettiği eserler arasında zikredilen İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh*'i”¹³⁹ olduğu söylenebilir.¹⁴⁰

2.4. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel

Ahmed b. Hanbel'den en fazla rivayette bulunan kişi olarak kabul edilen Abdullah b. Ahmed (öl. 290/903),¹⁴¹ İbn Ebî Hâtim'in mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği bir diğer isimdir. Abdullah sadece babasının *Müsned* adlı eserini rivayet etmekle kalmamış aynı zamanda ricâl ve hadislerdeki illetlere dair değerlendirmelerinin sonraki dönemlere yazılı olarak intikalinde de önemli rol oynamıştır.¹⁴² Babasının ve diğer hocalarının görüşlerini derlediği *Kitâbü'l-İl ve ma'rifetü'r-ricâl*'i erken dönem ricâl ve

¹³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/441.

¹³⁶ Harb b. İsmail, *Mesâ'il*, 3/1269.

¹³⁷ Ayrıca bk. *Mesâ'il*, 3/1331 ve *el-Cerh*, 6/292; *Mesâ'il*, 3/1318 ve *el-Cerh*, 1/132; *Mesâ'il*, 3/1315 ve *el-Cerh*, 4/247; *Mesâ'il*, 3/1314 ve *el-Cerh*, 9/161; *Mesâ'il*, 3/1313 ve *el-Cerh*, 8/273.

¹³⁸ Örnek nakiller için bk. Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/ 1995), 10/384; 11/48; 17/288; XXI, 307; 23/371; 28/54.

¹³⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1/152.

¹⁴⁰ Mizzî kitabının bazı bölümlerinde bu duruma açıkça işaret etmiştir. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/487. Harb yoluyla aktarılan değerlendirmeler için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/358, 519, 175; 3/271; 6/10; 7/101, 195; 8/403; 9/43, 193; 11/80.

¹⁴¹ İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabakât*, 1/183; Zehebî, *Siyer*, 13/561.

¹⁴² İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabakât*, 1/183.

ilelü'l-hadîs çalışmalarının ilk kayıtları niteliğindedir. Suâlât türü metinlerin genel karakteristiğini yansıtan ve geniş muhtevasıyla öne çıkan bu eser,¹⁴³ İbn Ebî Hâtim'in sıklıkla atıf yaptığı yazılı notlar arasındadır.

İbn Ebî Hâtim, Abdullah b. Ahmed'e tahsis ettiği tercemede kendisine birtakım yazılı belgeler gönderdiğine şöyle işaret etmiştir: "Kendisiyle görüştüm ve birlikte İbrahim b. Mâlik el-Bezzâz'dan (öl. 264/878)¹⁴⁴ hadis dinledik. Bana babası Ahmed b. Hanbel'in *Mesâ'il*'ini ve *'İlelü'l-hadîs'*ini yazdı".¹⁴⁵ İbn Ebî Hâtim'in Abdullah'tan aktardığı haberlerin tamamında mükâtebe lafızlarını kullanmış olması, İbrahim b. Mâlik'in meclisinde beraber hadis dinlemek dışında bir teşrik-i mesâilerin olmamasına işaret edebilir. Nitekim bunun dışında ikisi arasında ilmî açıdan birlikteliği tasvir eden herhangi bir kayda da rastlanmaz. Hem kitabı neşredenlerin değerlendirmeleri hem de bu çalışma özelinde yaptığımız karşılaştırmalar, İbn Ebî Hâtim'in atıfta bulunduğu yazılı notların, Abdullah b. Ahmed'den aktarılan *Kitâbü'l-İlel* olduğunu kanıtlar niteliktedir.¹⁴⁶

Tespitlerimize göre İbn Ebî Hâtim, Abdullah b. Ahmed'in kendisine gönderdiği yazılı belgelere 753 yerde atıf yapmıştır. Bu atıfların tamamı mükâtebeye işaret eden "عبد الله بن أحمد بن محمد بن حنبل فيما كتب إلي" vb. formlarla sevk edilmiştir. Her iki eser arasındaki ilişkiyi daha net görebilmek açısından *el-Cerh*'in dördüncü cildi taranmıştır. İlgili bölümde Abdullah b. Ahmed'den gelen notlara 93 yerde başvurulmuş; bunların üçü hariç, diğerleri *el-İlel*'de tespit edilmiştir. Örnek olması açısından birkaç değerlendirme aşağıdaki tabloda verilmiştir:

İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerh</i>	Ahmed b. Hanbel (Abdullah), <i>el-İlel</i>
أنا عبد الله بن أحمد فيما كتب إلي قال سمعت أبي يقول: ليس بالشام رجل أصح حديثاً من عبد العزيز، وسعيد والأوزاعي عندي سواء. ¹⁴⁷	سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ لَيْسَ بِالشَّامِ رَجُلٌ أَصَحَّ حَدِيثًا مِنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ التَّنُوخِيِّ ¹⁴⁸

¹⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/86-7, 109-113 (neşredenin girişi); Mustafa Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti: Suâlât Literatürü* (İstanbul: Beka Yayınları, 2016), 187-200.

¹⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/140.

¹⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/7.

¹⁴⁶ Benzer değerlendirmeler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/90 (neşredenin girişi).

¹⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 4/43.

¹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/53 (madde no: 4131).

<p>أنا عبد الله بن أحمد فيما كتب إلي قال سألت أبي عن سليمان بن سحيم فقال: ليس به بأس¹⁴⁹</p>	<p>سَأَلْتُ أَبِي عَنِ سُلَيْمَانَ بْنِ سَحِيمٍ قَالَ لَيْسَ بِهِ بَأْسٌ¹⁵⁰</p>
<p>أنا عبد الله بن أحمد بن حنبل فيما كتب إلي قال سألت يحيى بن معين عن سليمان بن أبي المغيرة فقال: ثقة¹⁵¹</p>	<p>سَأَلْتُ يَحْيَى عَنِ سُلَيْمَانَ أَبِي الْمُغِيرَةَ فَقَالَ ثِقَةٌ¹⁵²</p>

Tablo 4: *el-Cerh* ile *el-İlel*'in Karşılaştırılması

2.5. Ali b. Ebî Tâhir

İbn Ebî Hâtim'in mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği bir diğer isim Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Tâhir el-Kazvî'nî'dir (öl. 296/908-909).¹⁵³ Kazvî'nin önde gelen âlimleri arasında zikredilen Ali b. Ebî Tâhir,¹⁵⁴ Irak ve Şam bölgelerine rihleler yapmış; Amr b. Ali el-Fellâs (öl. 249/864), Muhammed b. Beşşâr (öl. 252/866) ve Hişâm b. Ammâr (öl. 245/859) gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir.¹⁵⁵ Güvenilir bir râvi olarak kabul edilen Ali b. Ebî Tâhir,¹⁵⁶ aynı zamanda Ahmed b. Hanbel'in yakın ashâbı arasında zikredilen Ebû Bekir el-Esrem'in (öl. 261/874-75)¹⁵⁷ de talebesidir. Bilindiği üzere Esrem, Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencilerinden olup hadis ilminin çeşitli konularında eser telif etmiş¹⁵⁸ ve kendisinden *Mesâ'il*'i nakletmiştir.¹⁵⁹ Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in râvi ve rivayetlere yönelik değerlendirmelerini topladığı bir eseri de bulunmaktadır. Bu eserin küçük bir kısmı günümüze ulaşmış ve *Su'âlât* adıyla neşredilmiştir.

İbn Ebî Hâtim, Ali b. Ebî Tâhir ile irtibata geçmiş, o da Esrem'in Ahmed b. Hanbel'den aktardığı bilgileri yazılı olarak kendisine göndermiştir. Muhtemelen gönderdiği bu notlar, Esrem'in hocası Ahmed b. Hanbel'in değerlendirmelerini bir araya getirdiği eseridir. Nitekim yukarıda da işaret ettiğimiz üzere günümüze ulaşan ve *Su'âlât* başlığıyla neşredilen eserin râvisi de Ali b. Ebî Tâhir'dir. Abdülkerim b. Mu-

¹⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 4/119.

¹⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/393 (madde no: 807).

¹⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 4/146.

¹⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/129, (madde no: 4017).

¹⁵³ Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfiî el-Kazvî'nî, *et-Tedvîn fi aḥbâri Kazvîn*, thk. Azîzullah el-Utâridî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1987), 3/330.

¹⁵⁴ Râfiî, *et-Tedvîn fi aḥbâri Kazvîn*, 3/329.

¹⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, 14/87.

¹⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîḥ*, 43/5; Zehebî, *Siyer*, 14/88.

¹⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 12/624.

¹⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, 12/624.

¹⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/72; İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabaḳât*, 1/22.

ammed Râfîi'nin (öl. 623/1226) *et-Tedvîn fi aḥbâri Ḳazvîn*'de aktardığına göre, söz konusu eser Kazvîn bölgesinde Târîhu Aḥmed b. Ḥanbel¹⁶⁰ veya Kitâbü't-Târîḥ li-Aḥmed b. Ḥanbel¹⁶¹ ismiyle meşhur olmuştur.¹⁶² Târîhu Aḥmed olarak bilinen bu eserin rivayet hakkını elde edenlerin isnâdlarına bakılırsa kitabı Kazvîn'e getiren ve bölgede tanınmasını sağlayan yegâne râvi de Ali b. Ebî Tâhir'dir.¹⁶³ Bir kısmı günümüze ulaşan bu kitabın ilk râvileri de Kazvîn bölgesinde yaşamış önemli muhaddislerdir.¹⁶⁴

İbn Ebî Hâtim'in elindeki metnin Ali b. Ebî Tâhir'in rivayet ettiği söz konusu eser olduğu söylenebilir. Nitekim *el-Cerh*'te Esrem yoluyla aktarılan değerlendirmelerin bir kısmı *Su'âlât*'ta da aynı lafızlarla tespit edilmiştir. Ancak *Su'âlât*'ı neşredenlerin ve üzerine mesai harcayanların belirttiği gibi,¹⁶⁵ hem muhtevasının oldukça sınırlı olması hem de yapılan atıfların mevcut metinde tespit edilememesi, bu eserin eksik olduğu izlenimini vermektedir.¹⁶⁶ Sadece İbn Ebî Hâtim'in bu eserden naklettiği râvi değerlendirmeleri bile yüzün üzerindeyken, neşredilen metinde 92 madde yer almaktadır. Bu durumu göz önünde bulunduran nâşir Ezherî, ricâl kaynaklarında Esrem yoluyla Ahmed b. Hanbel'den aktarılan ve mevcut *Su'âlât*'ta yer almayan 295 değerlendirmeyi bir araya getirmiş ve alfabetik sırayı gözeterek ilgili eserin sonuna eklemiştir. İlgili ekte yer alan bazı râviler (106 râvi) hakkındaki değerlendirmelerin tek kaynağının *el-Cerh* olması, Esrem'den aktarılan bilgilerde İbn Ebî Hâtim'in önemine açıkça işaret eder.¹⁶⁷

İbn Ebî Hâtim, Ali b. Ebî Tâhir isnadıyla aktardığı bilgilere mükâtebeye işaret eden “أنا علي بن أبي طاهر فيما كتب إلى” veya “كتب إلي علي بن أبي طاهر القزويني”¹⁶⁸ (Ali b. Ebî Tâhir kitabet

¹⁶⁰ Râfîi, *et-Tedvîn fi aḥbâri Ḳazvîn*, 3/148.

¹⁶¹ Râfîi, *et-Tedvîn fi aḥbâri Ḳazvîn*, 2/157.

¹⁶² Muhammed b. İshâk en-Nedîm de Esrem'in “Kitâbü't-Târîḥ” adında bir eseri olduğunu kaydetmiştir. Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut; Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 281.

¹⁶³ Râfîi, *et-Tedvîn fi aḥbâri Ḳazvîn*, 1/288, 455; 2/157, 199.

¹⁶⁴ Kitabın râvileri hakkında bk. Ahmed b. Hanbel, *Su'âlâtü Ebî Bekir el-Esrem li'l-İmâmi'l-kebü'r Ebî Abdillâh Aḥmed b. Muhammed b. Ḥanbel fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve 'ileli'l-ḥadîs* (Esrem rivayeti), thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, (Kahire: el-Fârûku'l-Hadise, 1428/2007)(Ezherî neşri), 49-53

¹⁶⁵ ALSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, 74-5; Tatlı, *Ricâl Bilgisinin Tespiti*, 160.

¹⁶⁶ ALSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, 74-3; Tatlı, *Ricâl Bilgisinin Tespiti*, 160.

¹⁶⁷ Bu ekte İbn Ebî Hâtim'e toplam 133 atıf yapılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Ahmed b. Hanbel, *Su'âlât* (Ezherî neşri), 98-198. Bu çalışmada Âmir Hasan Sabrî neşri esas alınmıştır. Bundan sonra yapılacak atıflar Âmir neşrine göredir. Ezherî neşri kullanıldığında parantez içinde belirtilecektir.

¹⁶⁸ Bu ifade *el-Merâsîl*'de yapılan atıflarda kullanılmıştır. Örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Merâsîl*, thk. Şükrullah b. Nimetullah Kûcânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397/1977), 10, 50, 52, 153. Bazı yerlerde de “نا علي بن أبي طاهر في كتابه إلى” şeklindedir, *el-Cerh*, 7/284.

yalıyla haber verdi) şeklinde yer vermiştir.¹⁶⁹ Yüzün üzerinde atıf yapılan bu notlardan¹⁷⁰ sadece 8'i günümüze ulaşan metinde tespit edilmiştir.¹⁷¹ *Su'âlât*'ta tespit edilemeyen diğer değerlendirmelerin ise hem tasnif tarzı (soru-cevap) hem de yapısı (çoğunlukla râviler hakkında muhtasar değerlendirmeler) itibariyle oldukça benzer olduğu görülür. Örnek olması açısından birkaç değerlendirme aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır:

İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerh</i>	Ahmed b. Hanbel, <i>Su'âlât</i> (Esrem)
أنا علي بن أبي طاهر القزويني فيما كتب إلى قال ثنا الأثرم قال قلت لأبي عبد الله أما أصح حديثا عن بن معدان ثور أو بحير بن سعد؟ فقال بحير فقدم بحيرا عليه. ¹⁷²	قلت لأبي عبد الله: أما أصح حديثا عن خالد بن معدان، ثور أو بحير بن سعد؟ فقدم بحيرا عليه. ¹⁷³
أنا علي بن أبي طاهر فيما كتب إلى قال نا الأثرم قال سمعت أبا عبد الله أحمد بن حنبل ذكر معاوية بن عبد الكريم فقال: ثقة ما أثبت حديثه، ما أصح حديثه. ¹⁷⁴	سمعت أبا عبد الله ذكر معاوية بن عبد الكريم، فقال: معاوية الضال ثقة، ما أثبت حديثه، ما أصح حديثه. ¹⁷⁵
أنا علي بن أبي طاهر فيما كتب إلى قال أنا الأثرم قال سمعت أبا عبد الله أحمد بن حنبل وذكر أبا بكر الحنفي فقال ثقة ¹⁷⁶	وذكر أبو عبد الله: أبا بكر الحنفي، فقال: ثقة، بصري ¹⁷⁷

Tablo 5: *el-Cerh* ile *Su'âlât*'ın Karşılaştırılması

¹⁶⁹ Bir yerde aynı manaya gelen "علي بن أبي طاهر في كتابه إلي" şeklindedir. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 6/284.

¹⁷⁰ Örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/45, 94, 166; 3/2, 3, 26; 4/103, 244, 326; 5/16, 54, 251, 388; 6/24, 45, 63, 174; 7/17, 61, 199; 8/23, 38, 178; 9/60, 81, 130.

¹⁷¹ İlgili bölümler için bk. *el-Cerh*, 2/94 ve *Su'âlât*, 26; *el-Cerh*, 6/238 ve *Su'âlât*, 39; *el-Cerh*, 2/412 ve *Su'âlât*, 46; *el-Cerh*, 3/580 ve *Su'âlât*, 48; *el-Cerh*, 8/381 ve *Su'âlât*, 49; *el-Cerh*, 8/381 ve *Su'âlât*, 52; *el-Cerh*, 4/460 ve *Su'âlât*, 52; *el-Cerh*, 6/63 ve *Su'âlât*, 53.

¹⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/412.

¹⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Su'âlât* (Esrem), 46 (madde no: 71).

¹⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 8/381.

¹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Su'âlât* (Esrem), 49 (madde no: 79).

¹⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 6/63.

¹⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *Su'âlât* (Esrem), 53 (madde no: 92).

2.6. Ya'kûb b. İshâk el-Herevî

İbn Ebî Hâtîm'in mükâtebe yoluyla irtibata geçtiği bir diğer isim Ebü'l-Fadl Ya'kûb b. İshâk el-Herevî'dir. Hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Herevî, ricâl kitaplarındaki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Herât bölgesinin muhaddisi olarak kabul edilen Osman b. Saîd ed-Dârimî'nin (öl. 280/893) talebesidir.¹⁷⁸ "Birçok kez Dârimî'nin meclisinde bulunduk."¹⁷⁹ şeklindeki açıklaması belli bir grupla beraber hocasının derslerini takip ettiğini gösterir. Ayrıca kendisi hakkında detaylı bilgiler vermesi¹⁸⁰ de Osman b. Saîd'in yakın talebeleri arasında yer aldığına işaret edebilir.

Hadis ilmini Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'den öğrenen Dârimî,¹⁸¹ suâlât türü metinler arasında zikredilen *Târîh* adlı eseriyle bilinmektedir.¹⁸² İbn Maîn'e sorduğu soruları kayıt altına alan Dârimî,¹⁸³ sonraki dönem ricâl eserlerinin temel kaynakları arasındadır.¹⁸⁴ İbn Ebî Hâtîm'in Ya'kûb b. İshâk'la yazışması sonucu elde ettiği metin de Dârimî'nin zikredilen bu eseridir. Nitekim *el-Cerh*'te "Ya'kûb b. İshâk el-Herevî → Osman b. Saîd ed-Dârimî → Yahyâ b. Maîn" tarikiyle aktarılan bilgilerin birçoğunun Dârimî'nin günümüze ulaşan *Târîh*'inde yer aldığı görülür. *el-Cerh*'in yaklaşık 450 yerinde ilgili notlarına başvuran İbn Ebî Hâtîm,¹⁸⁵ bu tarikle aktardığı haberlerin tümünde mükâtebeye işaret eden "نا يعقوب بن إسحاق الهروي فيما كتب إلى نا عثمان بن سعيد الدارمي" (Ya'kûb b. İshâk bana mükâtebe yoluyla haber verdi) ifadesini kullanmıştır. İki eser arasındaki ilişkiyi daha iyi görebilmek amacıyla *el-Cerh*'in ikinci cildi tamamen taranmıştır. İlgili bölümde İbn Ebî Hâtîm, Ya'kûb b. İshâk'ın kendisine gönderdiği notlara toplam 50 atıf yapmıştır.¹⁸⁶ Bu atıfların biri hariç diğerleri günümüze ulaşan *Târîh*'te tespit edilmiştir. Örnek olması açısından birkaç değerlendirmeye aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır:

¹⁷⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Osmân b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyya Yahyâ b. Maîn fi tecrîhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980) 17 (neşredenin girişi); İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/330.

¹⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/321.

¹⁸⁰ Dârimî'nin fıkıh, Arapça ve hadis gibi ilimleri hangi hocalarından aktardığına dair açıklaması için İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/330.

¹⁸¹ Zehebî, *Siyer*, 13/320.

¹⁸² Kitabın ismi kaynaklarda Suâlât olarak da kaydedilmiştir. Yahyâ b. Maîn, *Târîh* (Dârimî), 19.

¹⁸³ Az da olsa Dârimî'nin başka hocalarından aktardığı bilgiler de yer alır. Örnek için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 1/163.

¹⁸⁴ Yahyâ b. Maîn, *Târîh* (Dârimî), 33-4; Dickinson, *The Development*, 21.

¹⁸⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târîh* (Dârimî), 33 (neşredenin girişi).

¹⁸⁶ Örnek için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 2/84 ve *Târîh*, 71; *el-Cerh*, 2/96 ve *Târîh*, 73; *el-Cerh*, 2/100 ve *Târîh*, 75.

İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerh</i>	Yahyâ b. Maîn, <i>Târîh</i> (Dârimî)
أخبرنا يعقوب بن إسحاق الهروي فيما كتب إلى نا عثمان بن سعيد الدارمي قال سألت يحيى بن معين قلت: إبراهيم ابن إسماعيل بن أبي حبيبة؟ فقال: صالح. ¹⁸⁷	قلت فإبراهيم بن إسماعيل بن أبي حبيبة فَقَالَ صَالِحٌ. ¹⁸⁸
أنا يعقوب بن إسحاق فيما كتب إلى نا عثمان بن سعيد قال سألت يحيى بن معين عن أمية بن هند فقال: لا اعرفه. ¹⁸⁹	وَسَأَلْتُهُ عَنْ أُمِّيَّةَ بْنِ هِنْدٍ فَقَالَ لَا أَعْرِفُهُ. ¹⁹⁰
أنا يعقوب بن إسحاق فيما كتب إلى قال نا عثمان ابن سعيد قال سألت يحيى بن معين عن بشر بن السري فقال: ثقة. ¹⁹¹	وَسَأَلْتُهُ عَنْ بَشَرَ بْنِ السَّرِيِّ فَقَالَ ثِقَّةٌ. ¹⁹²

Tablo 4: *el-Cerh* ile *Târîh*'in Karşılaştırılması

3. Mükâtebe Yoluyla Elde Edilen Metinlerin *el-Cerh* ve *t-ta'dîl*'e Katkısı

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh* ve *t-ta'dîl*'i büyük oranda râvilerle ilgili Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'ya yöneltilen sorulara ve onların verdiği bilgilere dayanmaktadır.¹⁹³ Nitekim kitapta rastgele seçilen bölümler veya tercemeler incelendiğinde bu durum rahatlıkla tespit edilecektir.¹⁹⁴ Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'dan sonra en fazla atıfta bulunduğu münekkitler sırasıyla Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'dir.¹⁹⁵ Söz konusu münekkitlerin görüşlerine ulaştığı en önemli kaynaklardan biri de araştırmamızın merkezinde yer alan ricâle dair yazışmalarıdır. İbn Ebî Hâtim mükâtebe yoluyla daha ziyade bu iki münekkidin değerlendirmelerini bir araya getirmeyi amaçlamış görünmektedir. Her iki münekkidin görüşlerini isnâdli bir şekilde kaydettiğinden, bu bilgileri hangi vasıtalarla ve metotlarla aldığını belirlemek mümkündür.

¹⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/84.

¹⁸⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târîh* (Dârimî), 71 (madde no: 148).

¹⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/301.

¹⁹⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târîh* (Dârimî), 70 (madde no: 142).

¹⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/358.

¹⁹² Yahyâ b. Maîn, *Târîh* (Dârimî), 79 (madde no: 195).

¹⁹³ Rıfat Fevzî, *İbn Ebî Hâtim*, 180.

¹⁹⁴ *el-Cerh*'te rastgele seçilen 400 örnek üzerine yapılan bir inceleme için bk. Pavlovitch, Pavel, "İbn Abî Hâtim al-Râzî", 63.

¹⁹⁵ Melchert, "Bukhârî and Early Hadith Criticism", 16; Keskin, "İbn Ebî Hâtim", 18-9; Lucas, *Constructive Critics*, 287.

Eserin farklı ciltleri veya farklı ciltlerinden rastgele seçilen tercemeler üzerinden yapılacak bir taramada söz konusu yazışmaların *el-Cerh*'e katkısı rahatlıkla tespit edilebilir. Örnek olarak 1764 râvinin yer aldığı yedinci cildin tamamı taranmıştır.

Örnek olarak seçilen ciltte İbn Ebî Hâtîm, Yahyâ b. Maîn'in değerlendirmelerine toplam 285 atıf yapmıştır.¹⁹⁶ Yahyâ'dan aktardığı değerlendirmelerde öne çıkan isimler sırasıyla İshâk b. Mansûr el-Kevsec (öl. 251/865) (94 defa), Abbas b. Muhammed ed-Dûrî (72 defa),¹⁹⁷ İbn Ebî Hayseme (56 defa) ve Dârimî (38 defa) şeklindedir. İshâk b. Mansûr'un nakilleri babası Ebû Hâtîm vasıtasıyla kendisine ulaşmıştır. Abbas ed-Dûrî'den aktardığı haberleri ise bizatihi meclisinde bulunup kıraat yoluyla almıştır.¹⁹⁸ İbn Ebî Hayseme ve Dârimî'nin nakillerini de yazışmak suretiyle elde etmiştir. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtîm'in Yahyâ b. Maîn'in görüşlerine ulaştığı en büyük vasıtalarından biri de yakın talebeleriyle yaptığı yazışmalardır. Abdullah b. Ahmed isnâdiyla Yahyâ'dan aktardığı değerlendirmeler de bu sayıma dâhil edildiğinde mükâtebe yöntemiyle elde ettiği metinlerine 100 defa atıfta bulunduğu söylenebilir ki bu da %35'e tekabül etmektedir.

İlgili bölümde Ahmed b. Hanbel'e toplam 137 atıf yapılmıştır. Bunların 3'ü hariç¹⁹⁹ diğerleri kendisinin ricâle dair görüşleridir. İbn Hanbel'den aktarılan bilgilerde öne çıkan isimler sırasıyla Abdullah b. Ahmed (55 defa), Ebû Tâlib Ahmed b. Humejd el-Müşkânî (öl. 244/858) (32 defa), Esrem (12 defa), Harb b. İsmail (7 defa) şeklindedir. Ahmed b. Hanbel'in yakın ashâbı arasında zikredilen Ebû Tâlib'in²⁰⁰ nakilleri Muhammed b. Hamaveyh vasıtasıyla kendisine ulaşmıştır. Abdullah b. Ahmed, Harb b. İsmail ve Esrem'in nakillerini ise mükâtebe yoluyla elde etmiştir. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtîm, Ahmed b. Hanbel'in ricâle dair kanaatlerinin büyük bir bölümünü (%57'sini) kendisine gönderilen yazılı belgelerden öğrenmiş ve eserine kaydetmiştir. Sonuç olarak Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in râvi değerlendirmelerinin karşılaştırmalı analizi için verimli bir kaynak kabul edilen İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh*'inin²⁰¹ inşasında yazışmaların önemli bir yer tuttuğu rahatlıkla söylenebilir.

Sonuç

İbn Ebî Hâtîm'in yazışmalarından (mükâtebe) hareketle yaptığımız bu çalışmanın sonuçlarını üç başlık altında sıralamamız mümkündür. Birincisi, İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh* ve 't-ta'dîl'i ile literatüre yöneliktir. Yazışmaların merkeze alındığı bu çalışma, *el-*

¹⁹⁶ Bu durum ilgili bölümde 288 râvi hakkında değerlendirme anlamına gelmez. Bir râvi hakkındaki kanaatleri farklı kanallarla nakledilmişse onlar da sayıma dahil edilmiştir.

¹⁹⁷ Abbas ed-Dûrî ve naklettiği *et-Târîh* hakkında bk. Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 1/151-7 (neşredenin girişi)

¹⁹⁸ İbn Ebî Hâtîm'in Yahyâ'ya ulaşan önemli râvilerinden biridir.

¹⁹⁹ Bu üç değerlendirmeyi hocalarından nakletmiştir.

²⁰⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabakât*, 1/39.

²⁰¹ Lucas, *Constructive critics*, 287.

Cerh ile erken dönem ricâl metinleri arasındaki ilişkiyi net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim yaklaşık 18 bin râviyi ihtiva eden bu eserin kaynakları geriye doğru takip edildiğinde üçüncü asırda kaleme alınan birçok ricâl metninin varlığı dikkat çekmektedir. Bu metinlerin birçoğunu da üçüncü asır münekkitlerinin talebeleriyle/talebelerin talebeleriyle yazışması sonucu elde etmiştir. Haliyle bu durum hem ilgili literatürde tasnif edilen eserler arasındaki ilişkiyi ve etkileşimi belirlemeyi hem de literatürün gelişim seyrini takip edebilmeyi kolaylaştırmaktadır.

el-Cerh'in günümüze eksik ulaşan veya hiç ulaşmayan bazı ricâl eserlerinin/metinlerinin yeniden inşasına katkı sunacağı da rahatlıkla söylenebilir. Nitekim İbn Ebî Hâtîm mükâtebe yoluyla hicrî üçüncü asırda kaleme alınan irili ufaklı birçok yazılı belgeye, özellikle de talebelerinin derslerde tuttuğu notlara ulaşmış ve bunları isnâdli bir şekilde kaydetmiştir. Söz gelimi Ahmed b. Hanbel'in talebesi Esrem'in *Su'âlât*'ının çok küçük bir kısmı günümüze ulaşmış, geri kalan bölümleri ise büyük oranda İbn Ebî Hâtîm'in eserleri vasıtasıyla tamamlanmıştır. Zira o, *Su'âlât*'ı kullanan ilk müelliflerdendir ve çalışmasında bu esere sıklıkla atıf yapmıştır.

İkincisi, hadis ilminde bir öğrenim ve öğretim metodu olarak kabul edilen mükâtebenin kullanım alanına dair örnek sunmuş olmasıdır. Bu durum usûl kitaplarında genellikle hadis rivayeti bağlamında incelenen mükâtebe metodunun cerh-ta'dîl ve ricâl bilgilerinin aktarımına bakan bir çehresinin olduğuna da işaret eder. Ricâle dair söz konusu yazışmalar, bir alimden istifade edebilmenin tek yolunun onun yakın talebeleri arasında yer alıp cerh-ta'dîl meclisinde bulunmakla sınırlı olmadığını, artık mükâtebe yoluyla da ilgili alimin görüşlerini takip edebilmenin mümkün olduğunu göstermektedir.

Üçüncüsü, İbn Ebî Hâtîm'in mükâtebe yoluyla elde ettiği metinler ricâl tenkit faaliyetinde başka bir döneme geçişin de göstergesidir. Zira kendisine gönderilen bu metinler, cerh-ta'dîl faaliyetinin hocadan soru cevap yöntemiyle değil de kitaptan aktarıma faaliyetine dönüşmeye başlamasına işaret eder. Şöyle ki, İbn Ebî Hâtîm'in eserinde kullandığı yazılı kaynakların birçoğu, üçüncü asır münekkitlerin meclislerinde derlenmiş bir dizi ders notunun kitaba dönüştürülmüş halidir. Dolayısıyla bu bilgiler daha ziyade ricâle ve hadislerdeki illetlere dair hocalara sorulmuş soruları ve cevapları ihtiva eder. Bu notların sahibi olan talebelerin aktardığı haberlere bakıldığında, kendilerinin söz konusu cerh-ta'dîl meclislerinde buldukları, sordukları sorularla ve itirazlarla derse katkı sundukları söylenebilir. Neticede râvilerle ilgili kayıt altına alınan bu notların birçoğu münekkitlerden öğrenilmiştir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel rivayeti). thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. 3 Cilt. Riyad: Daru'l-Hânî, 1421/2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Min Su'âlâtü Ebî Bekir el-Eşrem Ebâ Abdillâh Ahmed b. Hanbel*, (Esrem rivayeti). thk. Âmir Hasan Sabrî. Beyrut: Daru'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Su'âlâtü Ebî Bekir el-Eşrem li'l-İmâmi'l-kebir Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve 'ileli'l-hadîs* (Esrem rivayeti). thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el- Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadise, 1428/2007.
- Andersson, Tobias. *Early Sunnî Historiography A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāt*. Leiden: Boston: Brill, 2018.
- Angay, Mehmet. *Ali b. el-Medîni'nin İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl ve't-tārīh Adlı Eserinin Hadis İlmî Açısından Değerlendirilmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Cüzcânî, Ebû İshâk İbrahim b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-Cüzcânî. *Ahvâlü'r-ricâl*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Faysalâbâd: Hadîsün Akâdemiyün, ts.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî. *Su'âlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî vd. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1427/ 2006.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Ṭabaqâtü'l-muhaddîsîn bi-İsfahân ve'l-vâridîne 'aleyhâ*. thk. Abdulğafûr Abdulkhak Hüseyin el-Belûşî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.
- Eerik Dickinson. *The Development of Early Sunnite Hadith Criticism the Taqdimā of Ibn Abî Hâtim al-Rāzî*. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001.
- Halîlî, Ebû Ya'îlâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî. *el-İrşâd fi ma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadîs*. thk. Muhammed Saîd Ömer İdris. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- Harb b. İsmail el-Kirmânî. *Mesâ'ilü Harb el-Kirmânî min kitâbi'n-nikâh ila nihâyeti'l-kitâb*. Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1422.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târīhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed el-Mevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 9 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.

- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh İbn Asâkir. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-Amravî. 74 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Beyânu ħaṭa'i'l-Buĥârî fi Târîhihi*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-Cerĥ ve't-ta'dîl*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1371/1952 baskısından ofset.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-İleli-İbn Ebî Hâtım*. thk. Abdullah el-Humeyyid- Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî. 7 Cilt. Riyad: Metâbiu'l-Humeydî, 1427/2006.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-Merâsîl*. thk. Şükrullah b. Nimetullah Kûcânî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397/1977.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî. *et-Târîhu'l-kebîr: Târîhu İbn Ebî Hayseme* (es-sifru's-sâlis). thk. Salâh b. Fethî Helel. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1424/2004.
- İbn Ebû Ya'îlâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Baġdâdî. *Ṭabaġâtü'l-Ĥanâbile*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1371/1952.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi aĥbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Dımaşk; Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- Johannes Pedersen. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. çev. Mustafa Macit Karagözoġlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Karagözoġlu, Mustafa Macit. "İbn Ebî Hayseme'nin (ö.279/892) Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri ve Önemi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2017), 1-26.
- Karagözoġlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râvîler- Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Keskin, Yusuf Ziya. "İbn Ebî Hâtım (v. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2001), 5-29.
- Lucas, Scott C. *Constructive Critics, Ḥadîth Literature, and the Articulation of Sunnî Islam: The Legacy of the Generation of İbn Sa'd, İbn Ma'in, and İbn Ĥanbal*. Leiden: Brill, 2004.
- Melchert, Christopher. "Bukhârî and Early Hadith Criticism". *Journal of the American Oriental Society* 121/1 (2001).

- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- Özçelik, Fikret. *Hadis Usûlünde Râvi Değerlendirme Metodu*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2020.
- Pavlovitch, Pavel. "İbn Abî Hâtim al-Râzî" *The Encyclopaedia of Islam Three*. Leiden-Boston: Brill 2018.
- Râfî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfî el-Kazvînî. *et-Tedvîn fi aḥbâri Kazvîn*. thk. Azîzullah el-Utâridî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1987.
- Saud Saleh, AlSarhan. *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Aḥmad Ibn Ḥanbal*. United Kingdom: University of Exeter, Doktora Tezi, 2011.
- Tatlı, Mustafa. *Rical Bilgisinin Tespiti: Suâlât Literatürü*. İstanbul: Beka Yayınları, 2016.
- Umerî, Ekrem Ziya. *Mevâridü'l-Ḥaḥîb el-Bağdâdî fi Târîhi Bağdâd*. Riyad: Dâru't-Taybe, 1405/1985.
- Umerî, Ekrem Ziya. *Buhûşun fi tarihî's-sünneti'l-müşerrefe*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 5. baskı, 1984/1405.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî. *Yahyâ b. Maîn ve kitâbühü't-Târîḥ* (Dûrî rivayeti). thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979.
- Yahyâ b. Maîn. *Târîḥu Oşmân b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn fi tecrîhi'r-ruvât ve ta'dîlihim*. (Dârimî rivayeti). thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ez-Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Züheyr Osman Ali Nur. *İbn 'Adî ve menhecühû fi Kitâbi'l-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997.

Correspondences Regarding Rijāl in Ibn Abī Ḥātim's (d. 327/938) *al-Jarḥ wa-l-ta'dīl*

Extended Summary

Determining the relationship between the works in the field of rijāl literature is one of the most reliable ways to follow the development process of this literature or any genre in this literature. Because it can be easily said that the works written around the same subject are not written independently from each other and are influenced by previous studies in certain aspects. One of the main methods of tracing this interaction and relationship in the early rijāl texts is to focus on isnāds. As a matter of fact, the references of these texts to the works written before them are generally in the form of referring to the isnād of the related works. The names in the isnāds in question are mostly transmitters that transfer the book/text to later periods. This situation is seen especially in the texts written in fourth or fifth centuries of the Hijri. In this period when the understanding of attributing knowledge to its owner with an isnād prevails, the most basic way to quote a writer is to mention the isnād that has reached him. *Al-Jarḥ wa-l-ta'dīl* of Ibn Abī Ḥātim who died in 327 AH, is not an exception from this general situation. The references Ibn Abī Ḥātim to the texts written before him, who used his knowledge of the rijāl in the first three centuries efficiently in his work, are in a form of isnād. Therefore, determining the possible written sources of this work and its relationship with the literature is only possible with detailed research focusing on isnāds. The purpose of this study is to determine some of the written sources used by Ibn Abī Ḥātim in *al-Jarḥ* through the isnāds. However, examining all of the isnāds in *al-Jarḥ* or determining all the written sources used by Ibn Abī Ḥātim exceeds both the volume of the study and the starting point, as will be pointed out later. In this article, the isnāds mentioned by Ibn Abī Ḥātim with the mukātaba (kataba ilayya) registration will be put in the center. In the other words, the names he contacted by correspondence and the texts sent to him will be examined. Based on these correspondences determined as the focal point, it is aimed to reveal the relations between some of the early texts written in the field of rijāl al-ḥadith. Although many studies have been done about Ibn Abī Ḥātim's *al-Jarḥ*, neither the isnāds that reached early critics nor the written sources he used were studied in detail. While *al-Jarḥ wa-l-ta'dīl* is a very useful text in determining the written sources of Ibn Abī Ḥātim on rijāl, studies generally focus on certain points. The best known of these is that Ibn Abī Ḥātim's *al-Jarḥ wa-l-ta'dīl* is quoted from or modeled by Bukhārī's *al-Tārīkh al-kabīr*. The researchers who spent time on the relationship between the two works argues that *Al-Jarḥ* is different from *Tārīkh* in terms of internal composition, content, and number of his narrators' biographies, but he takes it as a model.

Although some studies point out the names that Ibn Abî Hâtim contacted through correspondence and the written documents sent to him, this issue has not been examined in detail as an independent study so far. The most reliable way of determining the correspondence of Ibn Abî Hâtim or the people he contacted through correspondence is to consult the biographies and isnâds in *al-Jarh*. In this study first of all, the people with whom he communicated through the mukâtaba (kataba ilayya) is determined based on the biographies . In addition to that, frequency of his references to the texts sent to him is studied based on the isnâds. While scanning the biographies of the râvî, primarily the records such as “kataba ilâ Abî wa ilâ Abî ilâ Zur’a, kataba ilayya, kataba ilaynâ” were taken into consideration. Later, among the isnâds chosen randomly from certain parts of the book, the ones mentioned as “kataba ilayya” were determined. Even though the information was conveyed from many people with the form of “kataba ilayya”, it is seen that some names come to the fore. In the next stage the relationship of Ibn Abî Hâtim with these prominent names and the content of the written documents they sent him were taken into consideration. As a result, with the help of biographies and isnâds, a certain framework was tried to be created regarding the people he contacted through the mukâtaba and the texts he obtained in this way.

Keywords: Hâdîth, Rijâl, Ibn Abî Hâtim, *Al-Jarh wa-l-ta'dil*, Correspondence.